

POLIS

Tidsskrift for samfundsfagsdidaktik

NR. 6, 2023

POLIS

Tidsskrift for samfundsfagsdidaktik

COLUMBUS

POLIS – tidsskrift for samfundsfagsdidaktik

Nr. 6, 2023

Redaktion

Mogens Hansen – cand.mag., redaktør og forfatter

Redaktionskomite

Torben Spanget Christensen, lektor ved Institut for Kulturvidenskaber, Syddansk Universitet

Anders Stig Christensen, lektor ved University College Lillebælt, læreruddannelsen i Odense

Mette Damgaard Jørgensen, lektor ved University College Lillebælt, læreruddannelsen,

medredaktør af POLIS

Jakob Ragnvald Egstrand, formand for FALIHOS (Foreningen af Lærere i Samfundsfag og Historie)

Bent Fischer-Nielsen, tidligere fagkonsulent i samfundsfag

Anders Hassing, direktør for Forlaget Columbus

Nadine Malich-Bohlig, adjunkt på læreruddannelsen, UC Syd

Per Mouritsen, lektor ved Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet

Ditte Kirstine Nørtoft Nielsen, fagkonsulent i samfundsfag

Rune Riberholt, lektor ved Københavns Professionshøjskole

Jacob Sinding Skøtt, lektor ved Nyborg Gymnasium og næstformand i Foreningen af Lærere

i Samfundsfag (FALS)

Tine Studstrup, lektor ved Espergærde Gymnasium

POLIS udgives af:

Forlaget Columbus

Østerbrogade 54 C

2100 København Ø

www.forlagetcolumbus.dk/polis

Redaktionelle forespørgsler, indlæg og artikler sendes til polis@forlagetcolumbus.dk.

POLIS udgives under open access-licens og kan hentes gratis på forlagetcolumbus.dk/polis

Grafisk tilrettelæggelse og omslag: Klahr

Tryk: Tarm Bogtryk

Printed in Denmark 2023

ISSN (trykt udgave): 2597-2766 POLIS

ISSN (online): 2597-2774 POLIS

Tidsskriftet udgives med støtte fra Columbus Fond.

<i>Mogens Hansen</i> Indledning: Køn i fagdidaktisk perspektiv – køn og karakterer i samfundsfag	7
<i>Ann-Dorte Christensen</i> Sociologiske teorier om køn og intersektionalitet	21
<i>Kenneth Reinicke</i> Maskulinitet og køn	37
<i>Anne-Sofie Dichman</i> Køn og sociale bevægelser	51
<i>Anette Borchorst</i> Køn, velfærdsmodeller og europæisering	61
<i>Jeppe Druedahl</i> Mainstreamøkonomisk tænkning med et feministisk verdenssyn	75
<i>Benedicte Zacho</i> Feministisk økonomi – en introduktion	87
<i>Sophia Christoffersen, Signe Nøhr og Katrine Kjær Kjølby</i> Køn og motivation i klasserummet	103
Om forfatterne	119

Køn i fagdidaktisk perspektiv – køn og karakterer i samfundsfag

MOGENS HANSEN

Temaet for dette nummer af POLIS er **køn**.

Ligestilling mellem kønnene kom ind i læreplanerne for samfundsfag på alle niveauer i gymnasiet i 2017, mens det ikke er formuleret som et egentligt krav i samfundsfag i folkeskolen. Men hvilken placering skal kønsperspektivet have i undervisningen i samfundsfag, og hvilke pædagogiske og fagdidaktiske problemstillinger rejser spørgsmålet om køn som emne i undervisningen? Det er udgangspunktet for dette nummer af POLIS.

At ligestilling mellem kønnene er kommet ind i læreplanerne, kan blandt andet ses i sammenhæng med samfundsfags overordnede formål, som er at uddanne til demokrati og aktiv deltagelse. Lever faget op til dette formål, set i et kønsperspektiv? En væsentlig del af uddannelsen til demokrati og aktiv deltagelse er at skabe lige muligheder og lige rettigheder for alle, uanset køn, social baggrund og geografi – og naturligvis også sociale og geografiske forskelle. Det er naturligvis ikke samfundsfags opgave alene at sikre dette, men i forhold til formålet med faget må det trods alt være relevant at stille spørgsmålet, i hvilken grad undervisningen i faget er med til at skabe de lige rettigheder og muligheder for alle, også i et kønsperspektiv. Det er derfor oplagt i et fagdidaktisk perspektiv at diskutere, hvordan køn kan forstås i en samfundsfaglig kontekst, og hvilken rolle køn som samfundsfagligt begreb skal spille i både tilrettelæggelsen og gennemførelsen af undervisningen i samfundsfag. Det er med udgangspunkt i dette fagdidaktiske spørgsmål, at køn som samfundsfagligt begreb vil blive diskuteret i artiklerne

i dette nummer af POLIS.

Spørgsmålet om køn har fyldt meget i den offentlige debat de senere år, spændende fra familie- og arbejdsmarkedspolitiske problemstillinger som ligeløn og barselsorlov til seksual- og identitetspolitiske diskussioner om selve kønsbegrebet og rettigheder for seksuelle minoriteter. Det aktualitetskrav, der er en væsentlig del af samfundsfagsundervisningen, har naturligvis som konsekvens, at kønsspørgsmålet bør inddrages som et væsentligt element i undervisningen.

Ser man på den samfundsfaglige litteratur, er denne i udpræget grad præget af en traditionel binær tækning om køn. De senere års intensive diskussion om køn som identitet, som blandt andet har haft fokus på, at køn kan forstås som et spektrum og mere sammensat alt efter den enkeltes oplevelse og identifikation, har kun i meget begrænset omfang sat sig spor i samfundsfagsundervisningen. Derfor fylder denne debat ikke meget i dette nummer, men vil være et emne, som allerede vil blive taget op i næste nummer af POLIS, som blandt andet handler om de kritiske dimensioner i samfundsfagsundervisningen, og hvordan man skal forholde sig undervisningsmæssigt til såkaldt kontroversielle emner. Det sidste kan f.eks. være kønsdiskussionen.

De senere års diskussion om kønsbegrebet har imidlertid sat sig tydelige spor i mange dele af den samfundsvidenskabelige forskning, både hvad angår politiske, økonomiske og sociologiske aspekter af ligestilling og lige rettigheder. Et af formålene med dette temanummer af POLIS er at introducere nogle af de aktuelle forskningsresultater, der har betydning for undervisningen i samfundsfag, og som kan inspirere til fagdidaktisk debat om, hvorledes kønsspørgsmålet kan og skal indgå i undervisningen.

Også i undervisnings- og didaktisk sammenhæng er det interessant at iagttage den samfundsmæssige udvikling omkring køn. Mens der som nævnt foregår en livlig, ofte ophedet, diskussion om selve kønsbegrebet, og der stilles spørgsmål ved den traditionelle binære kønsopfattelse i nogle sammenhænge og hos nogle grupper, fungerer de traditionelle kønsopfattelser i bedste velgående mange steder i samfundet. Man kan blot kaste et blik på områder som legetøj, reklame- og skønhedsindustrien for at få bekræftet, at den traditionelle binære kønsopfattelse trives. Det er i sig selv et yderst relevant emne for sociologiundervisningen.

Det er næppe forkert at sige, at når køn og ligestilling indgår i samfundsfagsundervisningen, er det oftest i et sociologisk perspektiv med fokus på emner som familieformer og kønsroller. For at brede diskussionen ud bringer vi i dette nummer en række artikler, der både inddrager kønsperspektivet i sociologisk, politologisk og økonomisk perspektiv, for at demonstrere, at emnet kan og bør indgå i mange forskellige sammenhænge i samfundsfagsundervisningen.

På denne baggrund anlægges i artiklerne en række perspektiver på, hvordan kønsperspektivet kan inddrages i samfundsfagsundervisningen:

- Et økonomisk perspektiv med en præsentation af den feministiske økonomiske teori. I nummer 5 af POLIS blev der introduceret en række forskellige økonomiske teorier med hovedvægten på klima og miljø. I forlængelse af dette bringes to artikler om feministisk økonomisk teori, som er en teoridannelse, der stort set ikke er omtalt i den gængse lærebøger i økonomi, hverken i folkeskolen, ungdomsuddannelser eller på de videregående uddannelser, men som fylder en del i den offentlige debat.
- Et politologisk perspektiv med fokus på emner som køn og velfærdsstat og køn og politisk deltagelse. Her rejses både spørgsmål om velfærdsstatens betydning for ligestilling og det kønsopdelte arbejdsmarked, og hvilke karakteristiske træk der er i forhold til forskelle og ligheder i politisk deltagelse i et kønsperspektiv.
- Et sociologisk perspektiv med fokus på køn som sociologisk begreb. Kønsroller og socialisation er klassiske emner inden for sociologien. Her udvides diskussionen også til at omfatte nyere sociologiske teorier om køn, blandt andet med vægt på kønsbegrebets udvikling og kompleksitet.

Der bliver på denne måde introduceret en række perspektiver i forhold til undervisningens indhold, men der lægges også op til en diskussion af selve undervisningen i samfundsfag: Hvilke områder inden for det brede begreb køn er relevante for undervisningen, og hvordan skal undervisningen tilrettelægges? Dette giver de enkelte artikler også en række bud på.

Der er i Danmark stort set ikke forskning i, hvad der sker i selve klasserummet i samfundsfagsundervisningen og slet ikke

i et kønsperspektiv. Et af de få bidrag til dette er et universitets-speciale fra Aalborg Universitet, skrevet af Sophia Christoffersen, Signe Laura Nøhr Nielsen og Katrine Kjær Kjølby, der har fokus på blandt andet drenge og pigers forskellighed med hensyn til motivation i forhold til undervisningen i samfundsfag. Her peges med udgangspunkt i empiriske undersøgelser på, at der er en række forskelle i drenge og pigers motivation og deltagelse i samfundsfagsundervisningen. POLIS 6 bringer en artikel med et sammendrag af deres speciale.

Formuleret i didaktiske termer må det *intenderede* formål for samfundsfagsundervisningen være at bidrage til at skabe lige muligheder for demokratisk deltagelse. Den *realiserede* undervisningspraksis viser klart, at drenge og piger som helhed kommer ud af uddannelsessystemet med ret forskellige resultater. Man kan derfor med god ret stille spørgsmålet, om samfundsfag er med til at skabe disse forskelle. Er der faktorer i faget og i undervisningspraksis, som er med til at skabe disse forskelle? Da der som nævnt ikke er forsket i dette, kan spørgsmålet ikke besvares, men dette gør ikke spørgsmålet mindre relevant at stille.

Undervisningsministeriet har igangsat et udredningsarbejde med udgangspunkt i det faktum, at forskellene mellem, hvordan drenge og piger klarer sig hele vejen gennem uddannelsessystemet, er markante og stigende. Der er en klar tendens til, at piger klarer sig bedre i uddannelsessystemet, hvilket blandt andet kan ses på, at kvinder udgør en stadig større andel på en lang række af de videregående uddannelser. I forhold til uddannelsessystemets demokratiske funktion er dette naturligvis et problem (selvom man selvfølgelig kan forfægte det synspunkt, at det først er nu, hvor pigerne er ved at overhale drengene i uddannelsessystemet, at det bliver formuleret som et problem!). Som udgangspunkt for en diskussion af, hvordan drenge og piger klarer sig i samfundsfag, bringes der nedenfor en analyse af udviklingen i både de skriftlige og mundtlige karakterer i faget. Et yderligere spørgsmål i denne forbindelse er, om der er specifikke forhold i samfundsfagsundervisningen, der er med til at forklare forskellene, eller om forklaringen på forskellene i karakterniveauet er et generelt for alle fag. Spørgsmålet kan ikke besvares inden for den eksisterende viden, men vil være et oplagt emne for yderligere forskning.

Den store interesse for køn har også rejst spørgsmålet om seksualundervisningens rolle i både folkeskolen og gymnasiet.

For gymnasiets vedkommende indføres der blandt andet på elevorganisationernes initiativ krav om obligatorisk seksualundervisning fra skoleåret 2023/2024. Undervisningen skal sikre, at eleverne stifter bekendtskab med emner som samtykke, grænser, prævention og seksuelt overførbare sygdomme.

Det kan være af oplagt interesse for samfundsfag, at undervisningen kan tilrettelægges som et led i flerfaglige aktiviteter. Der bliver imidlertid også fra ministeriets side lagt op til enkeltfaglige forløb om seksualundervisning, blandt andet i samfundsfag. Der vil blive bragt relevante artikler på EMU'en.

Det samme gør sig gældende for folkeskolen og grundskolen, hvor bekendtgørelsen allerede har beskrevet et obligatorisk emne benævnt som sundheds- og seksualundervisning og familiekundskab – ofte forkortet til SSF. Emnet har et selvstændigt faghæfte, som vi kender det fra samfundsfag, men det faglige indhold har til gengæld ikke et selvstændigt timetal, fordi det i stedet skal indgå i undervisningen i de obligatoriske fag – herunder samfundsfag.

Emnet har kompetenceområderne sundhed og trivsel samt køn, krop og seksualitet, men flere undersøgelser har vist, at lærere finder det svært at undervise i, og at elever ikke oplever, at faget bliver løftet. Kritikken er en kærkommen lejlighed til at overveje, hvordan samfundsfaglæreren kan koble indholdet fra sundheds- og seksualundervisning og familiekundskab til det samfundsfaglige indhold. Samfundets opmærksomhed på køn kan inddrages som en del af undervisningen i rettigheder og ligestilling, ligesom det vil være oplagt at inddrage de værdi- og identitetspolitiske problemstillinger i forhold til køn og seksualitet. Diskussionen om grænser og samtykke kan f.eks. inddrages som en del af undervisningen om magtens tredeling, hvor fokus kan være på f.eks. lovgivning og straf og de kulturelle aspekter af at sætte grænser.

Samlet er det håbet, at den fagdidaktiske diskussion om køn både som emne i undervisningen og som et opmærksomhedspunkt i selve undervisningen kan blive kvalificeret af de forskellige artikler i dette nummer af POLIS.

Køn og karakterer i samfundsfag

Som nævnt ovenfor er der en klar tendens til, at drenge og pigers karakterer udvikler sig forskelligt i gymnasiet (STX). Vi skal her kort analysere, hvordan udviklingen i karaktererne i skriftlig samfundsfag har udviklet sig i forhold til den generelle udvikling af karakterer i gymnasiet (STX). Om konklusionerne i denne analyse af karakterudviklingen i samfundsfag kan overføres til andre dele af uddannelsessystemet, er et åbent spørgsmål.

Tabel 1: Udvikling i karakterer i skriftlig samfundsfag: Årskarakterer og prøvekarakterer, fordelt på køn.

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Samfundsfag A – skriftlig													
Årskarakterer	6,7	6,9	7,0	7,1	7,1	7,2	7,2	7,3	7,3	7,1	7,2	7,5	7,3
Prøvekarakterer	6,2	6,1	6,4	6,3	6,3	6,3	6,4	6,4	6,3	6,5	7,1	7,5	7,3
Piger													
Årskarakterer	6,8	7,1	7,2	7,3	7,4	7,5	7,6	7,8	7,5	7,5	7,7	8,0	7,8
Prøvekarakterer	6,0	6,0	6,4	6,3	6,5	6,4	6,5	6,5	6,5	6,6	7,6	8,0	7,8
Drenge													
Årskarakterer	6,6	6,7	6,7	6,7	6,7	6,7	6,7	6,8	6,7	6,6	6,4	6,7	6,6
Prøvekarakterer	6,4	6,4	6,4	6,3	6,2	6,2	6,3	6,3	6,2	6,3	6,4	6,7	6,6

Bemærkning: De markant højere skriftlige eksamenskarakterer fra 2020-2022 skyldes, at de skriftlige årskarakterer pga. covid-19 blev overført som prøvekarakterer

I perioden fra 2010-2019 (der ses bort fra coronaårene) var der tale om beskeden stigning i både årskarakterer og eksamenskarakterer i skriftlig samfundsfag. Deler man dette op på køn, er det yderst interessant at bemærke, at mens pigernes års- og prøvekarakterer er steget en del gennem hele perioden, holder drengenes karakterer sig på stort set samme niveau. Piger trækker med andre ord fra drengene. Det er også interessant at bemærke, at der for pigernes vedkommende er et noget større spring mellem års- og prøvekarakter på ca. et karakterpoint, mens forskellen for drengenes vedkommende kun er på ca. et halvt karakterpoint.

Sammenligner man dette med udviklingen i det samlede skriftlige karaktergennemsnit for gymnasiet (både års- og prøvekarakterer), tegner der sig et interessant billede: Udviklingen i de skriftlige karakterer i samfundsfag følger ret præcist udviklingen for det samlede gennemsnit af de skriftlige fag. Med andre ord: Skriftlig samfundsfag skiller sig ikke ud fra den samlede udvikling i de skriftlige karakterer.

Tabel 2: Udvikling i skriftlige karakter, i alt, dansk og samfundsfag, årskarakterer og prøvekarakterer.

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Alle skriftlige fag													
Årskarakterer	6,6	6,8	6,9	7,0	7,1	7,2	7,2	7,3	7,3	7,2	7,2	7,5	7,4
Prøvekarakterer	5,9	6,0	6,1	6,1	6,3	6,3	6,4	6,5	6,5	6,4	6,7	7,3	7,3
Dansk skr.													
Årskarakterer	6,7	6,8	6,9	6,9	7,1	7,3	7,3	7,4	7,4	7,3	7,4	7,6	7,4
Prøvekarakterer	6,0	6,0	6,2	6,5	6,4	6,6	6,6	6,7	6,8	6,7	6,8	6,7	6,7
Samfundsfag skr.													
Årskarakterer	6,7	6,9	7,0	7,1	7,1	7,2	7,2	7,3	7,3	7,1	7,2	7,5	7,3
Prøvekarakterer	6,2	6,1	6,4	6,3	6,3	6,3	6,4	6,4	6,3	6,5	7,1	7,5	7,3

Hvis man nøjes med at sammenligne med et andet stort skriftligt fag som dansk, tegner sig stort set samme billede: Pigerne stiger i karakterniveau, mens drengene stort set står stille.

Vi vender nu blikket på den mundtlige dimension.

Tabel 3: Udvikling i karakterer i mundtlig samfundsfag: Årskarakterer og prøvekarakterer, fordelt på køn.

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Samfundsfag A – Mundtlig													
I alt													
Årskarakter	6,9	7,0	7,1	7,2	7,4	7,4	7,4	7,4	7,5	7,5	7,4	7,5	7,4
Prøvekarakter	7,7	7,6	7,7	7,9	7,9	7,8	8,0	7,9	8,0	8,2	7,4	7,7	7,8
Piger													
Årskarakter	6,8	6,9	7,0	7,2	7,5	7,6	7,4	7,5	7,5	7,8	7,7	7,7	7,9
Prøvekarakter	7,6	7,6	7,6	7,9	8,0	8,0	8,1	8,0	8,1	8,2	7,7	7,9	8,1
Drenge													
Årskarakter	7,2	7,1	7,2	7,3	7,2	7,1	7,5	7,3	7,4	7,3	7,0	7,1	7,0
Prøvekarakter	7,8	7,7	7,8	7,8	7,7	7,6	7,9	7,8	7,8	8,1	7,0	7,5	7,4

Bemærkning: Karaktererne fra 2020-2022 skal tages med forbehold pga. covid-19

Det er interessant at bemærke, at mens pigernes årskarakterer er steget ganske markant i perioden, ligger drengenes på stort set samme niveau gennem hele perioden, altså en bekræftelse på, at pigerne trækker fra drengene, også hvad angår det mundtlige, i hvert fald når det drejer sig om årskaraktererne. Til gengæld er det interessant at bemærke, at der stort set ingen forskelle er mellem niveauet for piger og drenge, når det drejer sig om prøvekaraktererne. Med andre ord: Selvom der er en tendens til, at drengene får lavere årskarakterer end pigerne, klarer de sig lige så godt, når de skal til mundtlig prøve. Det er der helt sikkert mange forklaringer på, og det vil være interessant at få belyst årsagen til dette gennem forskningen. Det skal dog også understreges, at der er tale om relativt små forskelle, så tendenserne skal selvfølgelig tages med et vist forbehold.

Selvom grundlaget er spinkelt at konkludere ud fra, er det interessant at bemærke, at pigerne holder deres årskarakter, ovenikøbet med en stigende tendens, under hele coronaperioden, mens drengene viser et mindre fald – også et interessant køns-perspektiv!

Hvor man på det skriftlige område kunne konstatere en stort set parallel udvikling mellem dansk og samfundsfag, adskiller samfundsfag sig på det mundtlige område ret markant fra dansk. I dansk klarer pigerne sig både mht. årskarakterer og prøvekarakterer markant bedre end drengene.

Tabel 4: Udvikling i karakterer i mundtlig samfundsfag og dansk: Årskarakterer og prøvekarakterer, fordelt på køn.

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Samfundsfag A – Mundtlig													
I alt													
Årskarakter	6,9	7,0	7,1	7,2	7,4	7,4	7,4	7,4	7,5	7,5	7,4	7,5	7,4
Prøvekarakter	7,7	7,6	7,7	7,9	7,9	7,8	8,0	7,9	8,0	8,2	7,4	7,7	7,8
Piger													
Årskarakter	6,8	6,9	7,0	7,2	7,5	7,6	7,4	7,5	7,5	7,8	7,7	7,7	7,9
Prøvekarakter	7,6	7,6	7,6	7,9	8,0	8,0	8,1	8,0	8,1	8,2	7,7	7,9	8,1
Dreng													
Årskarakter	7,2	7,1	7,2	7,3	7,2	7,1	7,5	7,3	7,4	7,3	7,0	7,1	7,0
Prøvekarakter	7,8	7,7	7,8	7,8	7,7	7,6	7,9	7,8	7,8	8,1	7,0	7,5	7,4
Dansk mundtlig													
I alt													
Årskarakter	6,8	6,9	6,9	7,1	7,2	7,4	7,4	7,5	7,5	7,4	7,8	7,7	7,5
Prøvekarakter	7,2	7,3	7,3	7,4	7,5	7,6	7,5	7,8	7,7	7,7	7,8	7,8	7,7
Piger													
Årskarakter	7,1	7,3	7,3	7,4	7,6	7,7	7,8	8,0	7,9	7,9	8,2	8,2	8,0
Prøvekarakter	7,3	7,4	7,5	7,7	7,7	7,9	7,8	8,1	8,0	8,1	8,2	8,2	8,1
Dreng													
Årskarakter	6,2	6,4	6,3	6,3	6,5	6,8	6,9	6,9	7,0	6,7	7,0	7,0	6,8
Prøvekarakter	6,9	7,0	6,9	6,9	7,0	7,1	7,1	7,3	7,2	7,1	7,0	7,1	7,1

Bemærkning: Karaktererne fra 2020-2022 skal tages med forbehold pga. covid-19

Dvs. at der i prøvesituationen er en klar forskel mellem piger og drenge i de to fag, idet drengene klarer sig markant bedre ved

mundtlige prøver i samfundsfag end i dansk. Årsagen til dette kan vi kun gisne om, så det vil kræve yderligere analyse for at forklare dette, blandt andet om prøveformen (som oftest 24 timers forberedelse i samfundsfag mod 60 minutter i dansk) kan have betydning.

Overordnet peger analysen således på, at der kun er et enkelt område, hvor vi kan konstatere, at samfundsfag adskiller sig fra den generelle udvikling i, hvordan piger og drenge klarer sig i gymnasiet, nemlig ved den mundtlige prøve i samfundsfag A. Der er således kun meget lidt, der peger i retning af, at forklaringen på den stadig større forskel mellem piger og drenge i gymnasiet har en sammenhæng med de enkelte fag. Forklaringen skal søges andre steder, og her kan der peges på en række relevante sociologiske problemstillinger, som blot skal nævnes her:

- Hvordan er sammenhængen mellem den generelle pige- og drengeskultur/socialisering og mulighederne for at klare sig i uddannelsessystemet? Blandt andet artiklen om *Maskulinitet* peger på en række problemstillinger i denne retning.
- Er der en sammenhæng mellem klasserumskulturen i forhold til køn? Artiklen i dette nummer af POLIS om *Køn og motivation* peger på, at forskellige motivationsstrukturer hos piger og drenge kan være en del af forklaringen. Artiklen om *Feministisk økonomi* peger på, at selve undervisningsformen kan bryde nogle kønsbarrierer i klasselokalet.
- Spiller lærernes (ubevidste) forventninger til piger og drenge adfærd og attituder en rolle? Et svar på dette vil naturligvis kræve en klasserumsforskning, der har fokus på dette.
- Er der forskel i forhold til køn på sammenhængen mellem børn og unges sociale og uddannelsesmæssige baggrund, og hvordan de klarer sig i uddannelsessystemet? Forskning fra folkeskolen* synes at pege på, at piger er mindre afhængige af den sociale og uddannelsesmæssige baggrund end

* <https://veluxfoundations.dk/da/er-drenge-taberne-i-uddannelsessystemet> , <https://www.information.dk/indland/2022/09/forskellige-forventninger-drenge-piger-kan-foere-skaevhed-skole-uddannelse>)

drengene, hvilket naturligvis også kan hænge sammen med den generelle pige- og drengekultur. Samme forskning fra folkeskoleområdet peger også på, at der er en mindre forskel mellem drenge og piger, hvis forældrene har en højere uddannelse.

- Hvilke sammenhænge er der mellem etnisk baggrund og mulighederne for at klare sig i uddannelsessystemet?

Bare disse spørgsmål viser med al ønskelig tydelighed, at skal man have en dybere forståelse af forskellene mellem, hvordan piger og drenge klarer sig i uddannelsessystemet, også i samfundsfag, kræver det intersektionalitet i tilgangen. Det er nødvendigt både at inddrage en lang række baggrundsfaktorer (køn, social baggrund, uddannelsesmæssig baggrund, etnicitet m.m.) og en række faktorer i selve måden, uddannelsessystemet fungerer på (klasserumskultur, lærerforventninger, undervisningsformer), hvis man skal besvare spørgsmålet om køn i forhold til uddannelsessystemet dækkende.

Dette er spørgsmål, der ikke besvares i dette nummer, men som det kan være oplagt at arbejde med, da de i sig selv har stor betydning for den fagdidaktiske diskussion om køns-spørgsmålet, også i samfundsfag. Artiklen *Køn og motivation* tager fat på nogle af spørgsmålene. Men der er nok af vigtige spørgsmål, som kræver en fagdidaktisk forskning i, hvordan samfundsfag praktiseres, så det lever op til fagets formål om at stille alle lige uanset baggrund, også mht. køn.

Om dette nummer

Det er intentionen med dette temanummer om køn at belyse køn i forhold til en række af de klassiske samfundsfaglige områder.

Ann-Dorte Christensen introducerer en række ældre og nyere teorier om køn som sociologisk begreb. Artiklens overordnede pointe er, at det er nødvendigt i en undervisningsmæssig sammenhæng at stille eleverne over for en række forskellige sociologiske teorier, for at de kan forstå mangfoldigheden i tilgangen til køn som sociologisk begreb. I en fagdidaktisk sammenhæng peger artiklen også på nødvendigheden af at inddrage intersektionalitet i både analysen og diskussionen for at skabe forståelse for kompleksiteten i køn som sociologisk variabel.

Kenneth Reinicke fortsætter i artiklen om maskulinitet i det sociologiske spor. Han belyser især mandeperspektivet og undersøger blandt andet det forhold, at mænd på en række sociale og uddannelsesmæssige områder klarer sig markant dårligere end kvinder. Artiklen argumenterer for, at det er nødvendigt at sætte disse problemstillinger i fokus, da det ellers ikke er muligt at løse de kønsmæssige skævheder, som har ramt mændene i det moderne samfund. I en fagdidaktisk sammenhæng peges der på de pædagogiske udfordringer, der kan være ved at inddrage emner som maskulinitet og manderoller i undervisningen, samtidig med at der argumenteres for, at dette er en nødvendighed.

Anne-Sofie Dichman fokuserer med udgangspunkt i De gule veste i Frankrig på et kønsperspektiv i forhold til deltagelse og aktivitet i sociale bevægelser. Hun argumenterer for, at det er nødvendigt med en kropsmaterialistisk analyse, hvor vægten lægges på både på de politiske udsagn, man møder hos de sociale bevægelser, og kroppen, forstået som blandt andet de handlinger og aktiviteter, som udføres af de to køn. Denne udvidelse af perspektivet er ikke mindst vigtig i et kønsperspektiv, da den vil afdække de samlede aktiviteter for både mænd og kvinder i de sociale bevægelser. Artiklen belyser også, hvordan elever og studerende med et kropsmaterialistisk udgangspunkt kan foretage mindre sociologiske undersøgelser af sociale bevægelser.

I det politologiske spor skriver *Anette Borchorst* om køn og velfærdsstat. Hun tager udgangspunkt i den klassiske opdeling i velfærdsmodeller og fokuserer særligt på den universelle velfærdsmodel i et kvindeperspektiv. Denne bliver på grund af dens universelle karakter betegnet som særlig kvindevenlig. Samtidig peges der dog også på, at ligestillingen på trods af den universelle velfærdsstat langt fra er i mål endnu. Artiklen peger også på, at EU i kraft af en række ligestillingsdirektiver også har været med til at fremme ligestillingen i Danmark på en række områder, f.eks. på barselsområdet, samtidig med at EU-direktiver kan være en udfordring for den danske arbejdsmarkedstradition.

Jeppé Druedahl og *Benedicte Zachø* skriver ud fra forskellige synspunkter om feministisk økonomi.

Jeppé Druedahl anlægger en synsvinkel, der tager udgangspunkt i mainstreamøkonomi, og argumenterer for, hvordan man inden for denne ramme kan analysere økonomiske pro-

blemer i et kønsperspektiv. Han påviser, hvordan man inden for mainstreamøkonomien har bevæget sig væk fra den rene homo economicus-tankegang til at udvikle værktøjer, blandt andet hentet fra adfærdsøkonomien, der gør det muligt at analysere blandt andet kønsmæssige forhold inden for økonomien. Han gennemgår områder som diskrimination, opgørelsen af BNP og offentlige lønninger som eksempler på vigtige områder, også inden for mainstreamøkonomien.

Benedicte Zacho introducerer i sin artikel en række forskellige aspekter af den feministiske økonomi. Hun fokuserer primært på den kritiske tradition inden for den feministiske økonomi og argumenterer for, at det er nødvendigt at tage udgangspunkt i de kønsmæssige skævheder på arbejdsmarkedet og i økonomien som helhed og inddrage perspektivet om ligestilling i hele tilgangen til økonomien som videnskab, dvs. også inddrage et normativt udgangspunkt. I fagdidaktisk sammenhæng nævnes dagbogsskrivning som et værktøj til at give eleverne rammer for at reflektere over maskuline og feminine tilgange til faget.

Som nævnt tidligere findes der stort set ikke klasserumsforskning med fokus på samfundsfagsundervisningen. Dette råder artiklen af Sophia Christoffersen, Signe Nøhr og Katrine Kjær Kjølby bod på. Artiklen, som er et sammendrag af deres speciale, tager udgangspunkt i en empirisk undersøgelse om forskelle mellem drenge og piger i forhold til motivation i samfundsfagsundervisningen. Fokus i artiklen er på betydningen af de relationelle forhold i klasserummet, både mellem eleverne og i forhold til lærer-elev-relationen. En vigtig pointe i artiklen peger på, at der er kønsmæssige forskelle på, hvilken betydning relationerne har for motivation og deltagelse i undervisningen.

Jeg vil gerne rette en stor tak til de forfattere, som har bidraget til dette nummer af POLIS. Det er en fornøjelse, at så mange har lyst til at bidrage til både den faglige og fagdidaktiske udvikling af faget. Stor tak for det!

Jeg vil også rette en særskilt stor tak til Tine Studstrup og Mette Damgaard Jørgensen, som har været med i hele redaktionsprocessen – fra ideskabelse til respons på artikler. Tine Studstrup fortsætter arbejdet ved at indtræde i redaktionskomiteen for POLIS (se oversigten forrest), mens Mette Damgaard indgår som fast medredaktør af POLIS fremover.

Fra og med dette nummer vil en række af artiklerne i hvert nummer af POLIS have været igennem et peer review. Hvilke artikler det drejer sig om, er markeret i begyndelsen af hver artikel. Her vil jeg rette en tak til Anders Stig Christensen, som varetager arbejdet omkring peer review. Peer review gennemføres som en double blind-proces, dvs. at artiklen sendes uden forfatternavn til to bedømmere, som anonymt giver respons til de pågældende artikler, herunder om de vil anbefale artiklen til offentliggørelse som en peer reviewed artikel.

God læselyst

Mogens Hansen
Redaktør

Sociologiske teorier om køn og intersektionalitet

ANN-DORTE CHRISTENSEN

Abstract

I denne artikel præsenteres forskellige sociologiske teorier om køn og intersektionalitet. Artiklen giver først et indblik i klassiske sociologiske forståelser af kønsroller. Herefter er der to nedslag i moderne sociologiske kønsteorier. Den ene er 'doing gender'-tilgangen, som lægger vægt på, hvordan køn skabes og får mening i sociale interaktioner, og hvordan vi bliver stillet til regnskab for de måder, vi 'gør køn' på. Den anden tilgang er intersektionalitet, som de seneste par årtier har fået en stor udbredelse blandt både kønsforskere og sociologer. Hovedtanken er, at køn indgår i et samspil med andre kategorier som klasse, race, etnicitet, alder mv., samt at betydningen af de enkelte kategorier skabes i mødet med andre kategorier. Herudover trækker artiklen tråde til andre sociologiske kønspositioner, ligesom den løbende er illustreret med eksempler. Afslutningsvis er der opstillet nogle didaktiske perspektiver med det formål at gøre de teoretiske forståelser brugbare i undervisningen for herigennem at styrke elevernes indsigt i samfundsrelevante kønsspørgsmål.

Indledning

Der har de seneste år været et stigende fokus på køn, og mange væsentlige samfundsdebatter har i vid udstrækning køn og ligestilling mellem kønnene som omdrejningspunkt. Det gælder også i samfundsfagsundervisningen, hvor ligestilling indgår som en del af læreplanen i samfundsfag. Et meget omdiskuteret kønsspørgsmål de seneste år har været #MeToo, som i det meste af den vestlige verden fra 2019-2022 satte fokus på sexismen og magtmisbrug på arbejdspladser, i uddannelsessystemet, i politik, i mediebranchen og i kulturlivet. Disse debatter, som

primært handler om krænkelse i forhold til køn, er siden blevet knyttet til en større identitetspolitisk strømning, hvor køn sammen med især race udgør en af de væsentligste krænkelses-kategorier (Thorup, 2022). Vender vi blikket mod andre dele af verden, ser vi, at køn stadig er en helt afgørende faktor i forhold til diskrimination, undertrykkelse og manglende rettigheder til kvinder, som det i skrivende stund f.eks. udspiller sig i lande som Afghanistan og Iran.

Det kendetegner både den samfundsmæssige og den sociologiske debat, at forståelserne af køn spænder fra dualistiske og essentialistiske opfattelser af kvinder og mænd til opfattelser, hvor kønnet forstås som værende ustabil og flydende i den forstand, at både biologiske og sociale kønsforskelle opfattes som samfundsskabte konstruktioner. En essentialistisk opfattelse af køn betyder, at man antager, der er væsensforskelle mellem kvinder og mænd, som grundlæggende er forankret i biologisk og/eller psykologiske forhold. Med dette følger også en dualistisk (todelt eller binær) opfattelse af køn, som fremhæver henholdsvis det mandlige (maskuline) og det kvindelige (feminine) som modsatrettede positioner. Hvad angår opfattelser af køn som ustabil og flydende bygger det på et argument om, at der ikke findes fastforankrede på forhånd givne kønspositioner. Alt er tillært enten i social samhandling og interaktion med andre mennesker eller forankret i diskurser (Faber, 2019; Christensen, 2001). Der er dog stor forskel på, hvor flydende kønnet opfattes i forskellige teoretiske retninger, hvilket jeg vil uddybe senere. Disse forskellige forståelser af køn er klassiske, men det interessante er, at de stadig spiller en stor rolle. Det ser man eksempelvis i debatter om fri abort i USA, men også i danske debatter om barselsorlov til mænd.

I denne artikel, som introducerer til sociologiske forståelser af køn, vil jeg indledningsvis give et kort tilbageblik på den klassiske sociologiske forståelse af kønsroller for herefter at fokusere på moderne kønssociologiske forståelser. Det vil for det første ske gennem en præsentation af forskellige opfattelser af køn som samfundsskabte sociale konstruktioner, hvor jeg især vil gå i dybden med køn som 'gørelse' eller doing gender-begrebet, som det kaldes på engelsk. For det andet vil jeg præsentere intersektionalitetsbegrebet, som anlægger en vinkel, hvor køn ses i samspil med andre kategorier som race, klasse, alder mv. Intersektionalitetsbegrebet er i dag et kernebegreb

for kønsforskere, og i et sociologisk perspektiv har det bidraget til en mere nuanceret tilgang til at forstå køn og andre sociale differentieringer. Afslutningsvis vil jeg relatere disse teoretiske perspektiver til fagdidaktiske overvejelser om undervisningen i samfundsfag.*

Sociologiske rødder og kønsroller

Man kan ikke lokalisere en særskilt sociologisk kønsforskning og slet ikke udpege hverken én eller blot en håndfuld klassikere på området. Det skyldes, at de klassiske sociologiske teorier stort set ikke forholdt sig til køn. Udgangspunktet var industrialisering, kapitalisme og urbanisering. Det er samfundsområder, som i samtiden primært handlede om mænds verden, og det har været manden som norm, der har kendetegnet sociologien, ligesom teorierne primært er udviklet af hvide, overvejende europæiske mænd (Faber, 2019; Kimmel, 2004).

Men der findes også undtagelser for dette, idet enkelte af de klassiske sociologer satte fokus på familien og på privatsfæren. Inden for f.eks. den marxistiske tradition søgte Friedrich Engels i sin bog *Familiens, privatejendommens og statens oprindelse* at vise, hvordan den historiske udvikling fra brede familieformer til den monogame patriarkalske familie spillede sammen med en gradvis indskrænkning af kvinders rolle i samfundslivet og en centralisering af magt i staten (Engels, 1977; se også Rasmussen, 2022). Senere stillede funktionalismen spørgsmålet om, hvad der kendetegner samfundets fortsatte integration og sammenhængskraft. Her fremhævede Emile Durkheim i sin frygt for social opløsning og normløshed (anomi) den moralske betydning, som familie, ægteskab og især skilsmisser havde for sociale normer og integration (Durkheim, 1984/1893). Durkheims efterfølger, Talcott Parsons, forholdt sig mere eksplicit til kønsspørgsmålet, og Parsons er den af de klassiske sociologer, der har beskæftiget sig mest indgående med køn, fordi han introducerede kønsrollebegrebet, som fik en meget stor betydning for familiesociologien og den sociologiske forståelse af køn (Christensen, 2001).

* De vinkler, jeg har valgt at prioritere, indebærer, at der er andre relevante områder i forhold til køn, som jeg ikke går i dybden med. Det drejer sig bl.a. om ligestilling og ligestillingspolitik, seksuelle minoriteter, postkoloniale forståelser af køn samt køn og demokrati.

Parsons' kønsrolleteori går i korthed ud på, at kernefamilien bestående af far, mor og børn blev defineret som en idealfamilie, der var forudsætningen ikke kun for familiens, men også for samfundets sammenhængskraft. Andre familieformer (bestående af f.eks. enlige mødre, fraskilte eller enker) mente Parsons var ude af stand til at opfylde familiens funktion (Parsons, 1971/1955, s. 54). Parsons fremhævede, at den komplementære rollefordeling mellem kvinder og mænd var både funktionel, naturlig og biologisk begrundet. Han definerede et instrumentelt (målrettet) 'lederskab', som var relateret til mænds rolle som forsørger og forbindelse til det omgivende samfund, over for et ekspressivt (følelsesmæssigt) 'lederskab' knyttet til kvinders rolle som mor, hustru og varetager af husholdningen. Denne kønsarbejdsdeling og roledifferentiering, som han også fremhævede var grundlaget for den primære socialisering af børn, opfattede Parsons som grundlæggende både for familien og samfundet. Parsons så på denne måde kvinders og mænds roller som komplementære og adskilte, men i princippet også som ligeværdige, fordi de begge funktionelt bidrog til at opretholde både familien og samfundet (Parsons, 1971/1955).

Den nordiske kønsforskning, som voksede frem i 1950'erne og 1960'erne, havde et godt afsæt i sociologien, men formulerede sig i opposition til den funktionalistiske rolleteori (Holter, 1975). De kritiserede de parsonianske funktionelle kønsroller for at være statiske og ukritiske, og de mente bestemt ikke, at fordelingen af roller var naturlige, men i stedet knyttet til magtstrukturer, hvor kvinder blev betragtet som mindre værd og underordnet mænd (Solbrække & Aarseth, 2006; Widerberg, 2007).

Som et alternativ til kønsrolleteoriene udviklede kønsforskerne i 1970'erne patriarkatsteoriene, som var inspireret af marxismen, der på dette tidspunkt havde en stor indflydelse på universiteterne. Jeg vil ikke gå i dybden med denne del af kønsforskningen, men blot understrege, at opgøret med kønsrolleforståelsen blev afløst af en helhedsorienteret og strukturel forståelse af kvindeundertrykkelse (se evt. uddybende Solbrække & Aarseth, 2007; Christensen, 2001).*

At 'gøre' køn – om køn som social konstruktion**

En socialkonstruktivistisk tilgang bygger på opfattelsen af, at den sociale virkelighed er konstrueret og samfundsskabt (Berger & Luckmann, 1966). I forhold til et kønsperspektiv indebærer dette, at køn får betydning og mening gennem de kategorier og fortolkninger, som skabes i sociale interaktioner og i diskurser. Diskursbegrebet signalerer, at vores måde at tale og udtrykke os på ikke er neutral. Diskurser er meningsbærende udsagn, der afspejler samfundet, vores identiteter og sociale relationer, ligesom de spiller en aktiv rolle i forhold til at skabe og forandre den sociale orden (Jørgensen & Phillips, 1999, s. 9). Der findes mange forskellige retninger, der relaterer sig til kønnet som social konstruktion. Doing gender-tilgangen, som jeg vil lægge vægt på i det følgende, bygger på tankegangen om, at individer handler ud fra forventninger og normer. Denne tilgang er efter min mening en af de socialkonstruktivistiske tilgange til køn, som er mest anvendelig i både sociologisk forskning og i samfundsfagsundervisningen.

Doing gender-tilgangen er udviklet af de amerikanske so-

* Patriarkatsteoriene udviklede sig ikke kun inden for sociologien, men på tværs af fagområder. Det var den amerikanske økonom Heidi Hartmann (1981), der formulerede den såkaldte 'to-system-teori', hvor det 'ulykkelige ægteskab' mellem kapitalisme og patriarkat gjorde mænd i stand til at kontrollere kvinders arbejde og seksualitet (Hartmann, 1981). I Skandinavien var det den svenske historiker Yvonne Hirdman (1988) og den norske politolog Helga Marie Hernes (1987), der var de drivende kræfter i en heftig debat om patriarkatet. Hirdman argumenterede for den fortsatte reproduktion af kønshierarkier, mens Hernes argumenterede for de kvindevenlige nordiske velfærdsstater.

** Det er vanskeligt at finde dækkende og mundrette danske betegnelser for 'doing gender'-traditionen. Man taler om køn som 'gørelse' eller 'at gøre køn' (f.eks. Faber, 2019). Jeg bruger også i mangel af bedre disse ikke særlig mundrette betegnelser.

ciologer Candace West og Don H. Zimmerman i slutningen af 1980'erne. Det er en mikrosociologisk tilgang inspireret af især Erving Goffmans symbolske interaktionisme, som fremhæver, hvordan aktører skaber fælles kategoriseringer i hverdagslivets interaktioner (Goffman, 1976).

Hovedtanken er, at køn hverken er noget, vi *har*, eller noget, vi *er*. Køn er noget, vi *gør* – og noget, vi ikke kan lade være med at gøre i sociale interaktioner med andre mennesker i vores hverdag.

"We argue that gender is not a set of traits, nor a variable, nor a role, but the product of social doings in some sort" (West & Zimmerman, 1987, s. 129).

Når vi gør køn, placerer vi os selv og andre i maskuline og feminine kategorier og dermed i positioner, der er forbundet med bestemte normative forventninger. West og Zimmerman bruger Goffmans begreb om 'gender display', som handler om, at vi – ofte uden vi tænker over det – 'fremfører' os selv i forhold til, hvad der er i overensstemmelse med normative og kulturelle forventninger til kvinder og mænd/feminine og maskuline kategorier (1987).

Ifølge West og Zimmerman er det ikke et frit valg, om man vil gøre køn. Tværtimod er det uomgængeligt, og man bliver stillet til regnskab af andre, der vurderer, om man 'gør' passende køn' i forhold til den kategori, man tilhører, og den kontekst, man befinder sig i. Det kan f.eks. være i forhold til, om det tøj, man har på, afspejler den kønskategori, som man forventes at repræsentere, eller om man med sin påklædning afprøver grænser. Det kan også være i forhold til at udfordre normerne for seksualiseret adfærd i det offentlige rum. Dermed bliver vi stillet moralsk til ansvar for måden, vi 'gør' køn på. Vi er underlagt et såkaldt konformitetspres baseret på de gængse sociale og kulturelle forventninger, der knytter sig til både andres og egne handlinger.

I deres definition af køn udvider West og Zimmerman Simone de Beauvoirs klassiske opdeling mellem sex/biologisk køn og gender/socialt køn (Beauvoir, 1966), idet de opererer med tre køns kategorier: (1) *sex* som bestemt af biologiske faktorer – dvs. kønsorganer, kromosomsammensætning mv.; (2) *sex som kønskategori* bestemt af de sociale kategoriseringer, som man forventes at passe ind i, når man repræsenterer et bestemt køn.

26 Det kan handle om kropssprog og udseende i forhold til femini-

nitet og maskulinitet. Individet 'aflæses' og bliver socialt accepteret ved at markere tilhørsforhold til en kønskategori. Køns-kategorien kan godt være forskellig fra biologisk køn; (3) *gender* som bestemt af det socio-kulturelle køn, som drejer sig om de normative forventninger og aktiviteter, der opfattes som passende og acceptable for den måde, man gør køn på inden for en bestemt kønskategori (West & Zimmerman, 1987, s. 127-134).

For at illustrere forskellen mellem de tre kategorier, og hvordan køn skabes, bruger West og Zimmerman et casestudie af den transseksuelle Agnes, der voksede op som dreng, men som 17-årig tog en kvindelig identitet og som voksen fik foretaget en kønsskifteoperation. Men selvom Agnes på den måde som transperson kom i en anden sex-kønskategori, havde hun ikke lært at 'gøre køn' på den socialt acceptable måde.

"Agnes faced an ongoing task of being a women – something beyond style of dress (an identificatory display) or allowing men to light her cigarettes (a gender display). Her problem was to produce configurations of behavior that would be seen by others as normative gender behavior" (West & Zimmerman, 1987, s. 134).

Pointen er, at når Agnes skulle 'gøre køn' inden for sin nye position i kvindekategorien, skulle det være på en passende måde, som rakte ud over udseende og påklædning. Hun skulle med andre ord lære, hvad der var feminin 'sømmelighed', og underlægge sig de normer og forventninger, der var forbundet hermed. West og Zimmerman fremhæver, at hun – som andre kvinder – lærte at underordne sig mænd i de måder, hun interagerede med dem på (1987, s. 134). Derfor er det 'at gøre køn' også forbundet med social tvang. Man kan godt bevæge sig til kanten af kategorierne og endda overskride dem. Men man skal i så fald være indstillet på at stå moralsk til ansvar for at gøre oprør, hvilket kan komme til udtryk ved manglende social accept (Fenstermaker & West, 2002).

Jeg har både som forsker og underviser fundet doing gender-tilgangen velegnet ikke mindst i sociologiske kvalitative studier. F.eks. har jeg haft studerende, der gennem kvalitative interviews har anvendt tilgangen til at undersøge nonbinære kønsidentiteter blandt unge. Andre studerende har undersøgt forskelle i de måder, som kvinder og mænd 'gør' forældreskab på. Selvom doing gender-tilgangen kan opfattes som abstrakt, er det således min erfaring, at studerende på alle niveauer kan anvende teorien. Det kræver dog, at den konkretiseres til brug-

bare og relevante spørgsmål som f.eks.: Hvad forventes at være 'passende' kønsadfærd i en bestemt kontekst? Hvad sker der, når man bevæger sig til kanten af de accepterede normer for adfærd for piger/drenge eller kvinder/mænd? Med sådanne konkretiseringer vil jeg også vurdere, at teorien kan være nyttig for elever på det gymnasiale niveau.

Doing gender-tilgangen opfattes som en moderat socialkonstruktivistisk tilgang, hvor den sociale verden eller dele af den ses som konstrueret, idet rammer og muligheder for viden og identiteter vil have en vis grad af social forankring (Jørgensen & Phillips, 1999). Anderledes forholder det sig med Judith Butlers poststrukturalistiske tilgang til køn, som er et eksempel på en mere radikal forståelse af køn som ustabile, flydende, diskursive konstruktioner uden nogen klar social forankring. Butlers banebrydende værker kan ses som en forlængelse af West og Zimmermans teori om køn som 'gørelse' – eller performitet – som er et af Butlers centrale begreber (se f.eks. Butler, 1990). Det primære formål med en butlersk tilgang er at dekonstruere eksisterende normative opfattelser af køn og seksualitet. Butler er ikke sociolog, men filosof, og det bærer hendes teori præg af. Den befinder sig på et meget abstrakt niveau og kan derfor være vanskelig at anvende empirisk. Der er dog en række forskere, der med afsæt i Butlers teori har udviklet et empirisk design. I en dansk sammenhæng gælder dette ikke mindst Dorthe Staunæs, som blandt andet anvendte Butlers teori i en omfattende undersøgelse af identitetsdannelse, og hvad der opfattes som passende adfærd i forhold til køn og etnicitet blandt elever i 7. klasse (Staunæs, 2004). Et andet eksempel er Dorte Marie Søndergaard, som har anvendt Butlers teori til en analyse af køn og seksualitet blandt danske universitetsstuderende. Søndergaard har endvidere lavet en grundig introduktion til Butlers teori i bogen *Feministiske Tænkere* (Søndergaard, 1996; 2007).

Det er vigtigt at nævne, at sociologiske teoretikere som Pierre Bourdieu og Anthony Giddens også har et konstruktivistisk perspektiv på køn. Selvom det ikke er køn, der har været deres primære udgangspunkt, er køn og kønsrelationer blevet inddraget som et led i de begreber og samfundsforståelser, som de to teoretikere har udviklet. Bourdieu fremhæver køn som et væsentligt parameter i forhold til at forstå, hvordan samfundets magt- og dominansstrukturer bliver reproduceret som en

del af usagte og naturlige kropsliggjorte væremåder (habitus) (se f.eks. Bourdieu, 2007). Hvad angår Giddens har han inddraget køn og især intimitet i sine teorier om den reflektive modernitet, hvor forståelse af selvidentitet og relationer mellem kvinder og mænd ses som en del af den generelle frisættelse og demokratisering (se f.eks. Giddens, 1992) (for uddybende oversigt, se Faber, 2019; Solbrække & Aarseth, 2006).

Intersektionalitet

Gennem de sidste tre årtier har intersektionalitetsbegrebet haft en stor betydning i forståelsen af køn. Intersection betyder kryds eller fællesmængde, og det bruges på amerikansk om skæringer eller vejkryds. Det er da også de store intersections med mange 'veje', der krydser hinanden, som bruges som et symbolsk udtryk for intersektionalitetsbegrebet. Det grundlæggende princip er, at køn 'krydser', interagerer og indgår i et samspil med andre kategorier som klasse, race, etnicitet, alder mv.

Intersektionalitet har rod i sort amerikansk feminisme, hvor sorte kvinder op gennem historien både har gjort krav på identiteten som kvinde (og ikke kun sort), men også har problematiseret eksisterende feministiske bevægelser for at tage udgangspunkt i krav, der primært vedrørte hvide kvinder (Phoenix & Brah, 2004). Det var dog den sorte amerikanske jurist Kimberlé Crenshaw, der var den første til at begrebsliggøre samspillet mellem køn og race med termen intersektionalitet.

Crenshaws udgangspunkt var vold mod sorte arbejderklassekvinder, som var marginaliserede på flere måder. For det første var de sorte kvinder fraværende i de feministiske bevægelser, som havde udgangspunkt i hvide middelklassekvinders erfaringer og problemer; for det andet var kvinderne fraværende i de antiracistiske bevægelser, som primært var defineret af sorte mænd med den opfattelse, at vold mod sorte kvinder ikke måtte diskuteres offentligt, da det ville svække 'det sorte fællesskab' og dets politiske slagkraft. Crenshaw – og sammen med hende også Patricia Collins og en række andre sorte feminister – lagde vægt på strukturel intersektionalitet ud fra et argument om, at sorte kvinders undertrykkelse havde rod i samfundets overordnede magtstrukturer og diskurser om både racisme og patriarkat (Crenshaw, 1991; Collins, 1998).

Siden starten af 1990'erne har intersektionalitetsbegrebet bevæget sig over Atlanten, og det har i den danske, nordiske og europæiske forståelse fået en betydning, hvor der ikke kun lægges vægt på strukturer, men også på identiteter. Det vender jeg tilbage til efter en kort uddybning af indholdet i begrebet.

Overordnet set betyder intersektionalitet, at forskellige sociale kategorier er gensidigt konstituerende.

“As opposed to examine gender, race, class and nation, as separate systems of oppressions, intersectionality explores how these systems mutually construct one another” (Collins, 1998, s. 63).

Denne gensidige konstituering indebærer, at ingen af kategorierne giver mening i sig selv. Den britiske sociolog Nira Yuval-Davis udtrykker det således:

“There is no meaning to the notion ‘black’, for instance, which is not gendered or classed, no meaning to the notion of ‘women’, which is not ethnicized and classed etc.” (Yuval-Davis, 2006, s. 21).

Det betyder, at sociale kategorier som køn, klasse, race, etnicitet, alder mv. gensidigt former, skaber og medskaber hinanden. I Christensen og Jensen (2012) argumenterer vi for, at denne gensidige konstituering både foregår på et strukturelt og et identitetsmæssigt niveau. Dermed er kategorier som køn, klasse og race centrale for at forstå samfundets magtstrukturer og dominansforhold, men også virksomme i hverdagslivet og i 'det levede liv' som betydningsbærende for vores identitetsdannelse. Samme argument er blevet fremført af Dorte Staunæs, da hun undersøgte, hvordan identiteter skabes i forskellige skolekulturer, og hvilke identiteter der opfattes som passende. Analysen, der – som tidligere nævnt – bygger på en undersøgelse blandt 7. klasse-elever i to forskellige skoler, viser, at kønsidentitet ikke er en 'lukket' kategori, men at der i stedet er tale om en kontinuerlig skabelse af komplekse identiteter, hvor køn f.eks. får mening i mødet med etnicitet – ikke kun for etniske minoritetsunge, men også for etniske majoriteter. Hermed understreger Staunæs, at intersektionalitet ikke kun vedrører undertrykte grupper, men at alle subjekter i princippet er intersektionelle. Dette såkaldte majoritetsinkluderende perspektiv bygger på opfattelsen af, at selv om der er forskelle i magt og privilegier, lever majoriteten også et liv, der er påvirket af et samspil mellem forskellige kategorier (Staunæs, 2004). f.eks. er mænd lige så kønnede som kvinder, og etniske minoriteter er ikke mere etniske end etniske majoritetsdanskere (Jensen & Christensen, 2011).

Når kategorier på denne måde interagerer, skaber og medskaber hinanden, finder denne konstituering sted på komplekse måder, hvor man ikke altid på forhånd ved, hvem der er privilegeret eller underprivilegeret. Dermed er der ikke blot tale om en additiv sammenlægning eller ophobning af enten undertrykkelses- eller magtpositioner, men snarere om modsætningsfyldte og ambivalente processer. Selvom der naturligvis er grupper, der kan være underlagt flere undertrykkelsesformer, er det et empirisk spørgsmål, hvordan dette kommer til udtryk i bestemte grupper og en bestemt kontekst. f.eks. kan grupper af underprivilegerede hvide mænd, som har erfaringer med eksklusion fra arbejdsmarkedet og familien, samtidig være dominerende og undertrykkende både i forhold til etniske minoriteter og kvinder (Jensen & Christensen, 2011).

Som nævnt er det en yderligere pointe, at intersektionelle analyser er multidimensionelle, idet magtdimensioner på makroniveau 'spiller sammen med' menneskers konkrete liv og identitetsdannelse på mikroniveau (Yuval-Davis, 2006). Et godt eksempel på dette i en dansk kontekst er betingelserne for etniske minoritetsmænd. Jeg har sammen med Sune Qvotrup Jensen foretaget flere analyser af denne gruppe, og vi har vist, hvordan etniske minoritetsmænd på makroniveau i den offentlige debat i Danmark fremstilles som en gruppe, der ikke matcher 'danske' værdier, men i stedet er præget af gammeldags og patriarkalske kønskulturer, der står i modsætning til generelt accepterede ligestillingsidealer. Der er tale om stigmatiserende diskurser, hvor alle 'skæres over én kam'. I diskurserne kobles kategorierne køn, race, seksualitet og religion på en negativ og ekskluderende måde, således at de etniske minoritetsmænd fremstilles som farlige, hypermaskuline muslimer i kontrast til accepterede 'danske' maskulinitetsidealer. Vores analyser viser, hvordan sådanne overordnede diskurser på samfundsniveau har en stor indflydelse på mikroniveau, på de etniske minoritetsmænds hverdagsliv og identiteter. De føler sig fremmede og uvelkomne, og de oplever racisme både på arbejdsmarkedet og i nattelivet, hvor de f.eks. ofte nægtes indgang på diskoteker. Sådanne oplevelser er tæt forbundet med køn og de forventninger, som de etniske minoritetsmænd selv og omgivelserne har til deres maskuline position både i arbejdslivet og i familien. Samtidig har det stor betydning for denne gruppes identitet og selvværd, at de ofte delegeres til klassepositioner, som ligger

betydeligt under dem, som de havde i deres oprindelseslande. Eksemplet viser, at det ikke giver mening at tolke de etniske minoritetsmænds betingelser eller identitet ud fra én kategori (f.eks. etnicitet), men at der i stedet er tale om et komplekst samspil, hvor f.eks. etnicitet får betydning i mødet med både køn og klasse (Jensen & Christensen, 2011; Christensen & Jensen, 2020; Jensen m.fl., 2018).

Denne pointe gælder ikke kun i forhold til etniske minoritetsmænd, men mere generelt i forhold til studier af identitetsdannelse. Hvis man eksempelvis undersøger unges kønsidentiteter, vil en relevant indgang være at fokusere på kønnets betydning i skæringsfeltet til andre kategorier. Her vil etnicitet og race være oplagt, og det samme vil seksualitet. Men klasse vil for mange unge også spille en stor rolle, f.eks. i forhold til den betydning, som forældrenes sociale position har både som identitetsmarkør og som ressource i forhold til at kunne leve op til idealerne i forbrugssamfundet.

Konklusion og didaktiske overvejelser

Jeg har med de tre nedslag i sociologiske kønsteorier vist, hvordan forståelser af køn har bevæget sig fra funktionelle biologisk begrundede kønsroller, over opfattelser af køn som sociale konstruktioner bestemt af normative og kulturelle forventninger, til med intersektionalitetsbegrebet at sætte fokus på, hvordan køn differentierer og får mening i et samspil med andre kategorier som klasse, race, seksualitet mv.

Selvom formålet med denne artikel ikke har været at gå ned i specifikke temaer, mener jeg, at de teoretiske forståelser af køn er brugbare i samfundsfagsundervisningen. *Kønsrolleforståelse* kan med rette forekomme forældet, men der er en pointe i at have teorihistorien med, når man skal forstå samtidens teoriudvikling. Samtidig kan denne dikotome forståelse af kvinders og mænds kønsroller være et vigtigt redskab til at kunne tolke og gennemskue de bagvedliggende traditionelle kønsopfattelser, som man også støder på i dag, f.eks. i antiabortkampagner.

Med *doing gender-forståelsen* får eleverne et redskab til at analysere, hvorfor og hvordan det at 'gøre køn' er forbundet med stærke sociale og kulturelle normer og forventninger, som det f.eks. er vist med eksemplet om transpersonen Agnes. Samtidig får eleverne med begreberne om at 'gøre (passende) køn' nogle

analytiske greb til at tematisere de opbrud og udfordringer, der i disse år er til gængse kønspositioner fra seksuelle minoriteter som nonbinære, interkønnede og transseksuelle personer.

Intersektionalitetsbegrebet har for mig at se to didaktiske fordele. For det første bringer det kønnet i spil på en nuanceret måde, som ovenfor er eksemplificeret med etniske minoritetsmænd, hvor etnicitet er set i et samspil med blandt andet køn og klasse. Man kan også spørge, hvordan køn interagerer med etnicitet og klasse blandt enlige mødre. Eller hvordan man skal forstå de særlige udfordringer, som underprivilegerede etnisk danske mænd har. For det andet giver intersektionalitetsbegrebet mulighed for at trække køn ind også i dele af undervisningen, hvor kønnet ikke er et på forhånd afgrænset emne. F.eks. vil det være oplagt at tænke intersektionelt i forhold til et tema om social ulighed og klasseforskelle, i forhold til migration og etniske minoriteter samt i forhold til klima og bæredygtighed.

Litteratur

- Beauvoir, Simone de (1966). *The Second Sex*. New York: Bantam.
- Berger, Peter L. og Luckmann, Thomas (1966). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London: Penguin Books.
- Bourdieu, Pierre (2007[1998]). *Den maskuline dominans*. København: Tiderne Skifter.
- Butler, Judith (1990). *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Christensen, Ann-Dorte (2001). "Kønssociologi". I Jacobsen, Michael Hviid m.fl. (red.) *Tradition og fornyelse. En problemorienteret teoriehistorie for sociologien* (371-387). Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Christensen, Ann-Dorte og Jensen, Sune Qvotrup (2012). "Doing intersectional analysis: Methodological implications for qualitative research". *NORA: Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 2 20(2), 109-125.
- Christensen, Ann-Dorte og Jensen, Sune Qvotrup (2020). "Intersektionalitet – social differentiering og empirisk mangfoldighed". *Tidsskrift for Kønnsforskning*, 44(2), 104-117.
- Crenshaw, Kimberlé (1991). "Mapping the Margins – Intersectionality, Identity Politics and Violence Against Women of Colour". *Stanford Law Review*, 43(6), 1241-1299.
- Collins, Patricia Hill (1998). "It's all in the family: Intersections of Gender, Race and Nation". *Hypatia*, 13(3), 62-82.
- Durkheim, Emile (1984[1893]). *The Division of Labour in Society*. London: MacMillan.
- Engels, Friedrich (1977). *Familien, privatejendommens og statens oprindelse*. København: Politisk Revy.
- Faber, Stine Thidemann (2019). "Køn, seksualitet, intersektionalitet". I Blok, Anders og Laustsen, Carsten Bagge (red.) *Sociologiens problemer. En grundbog* (85-112). København: Hans Reitzels Forlag.
- Fenstermaker, Sarah og West, Candace (2002). *Doing Gender, Doing Difference. Inequality, Power, and Institutional Change*. London: Routledge.
- Giddens, Anthony (1994). *Intimitetens forandring. Seksualitet, kærlighed og erotik i det moderne samfund*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Goffman, Erving (1976). *Gender Advertisements*. Basingstoke: Macmillan.
- Hartmann, Heidi (1981). "The Unhappy Marriage between Marxism and Feminism". I Sargent, Lydia (red.) *Women and Revolution* (1-42). Boston: South End Press.
- Hernes, Helga (1987). *Welfare State and Women Power: Essays in State Feminism*. Oslo: Norwegian University Press.
- Hirdman, Yvonne (1988). "Genus-systemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning". *Kvinnovetenskaplig Tidsskrift*, 3, 49-63.
- Holter, Harriet (1975): *Familien i classesamfunnet*. Oslo: Pax Forlag.
- Jensen, Sune Qvotrup og Christensen, Ann-Dorte (2011). "Intersektionalitet som sociologisk begreb". *Dansk Sociologi* 22(4), 71-88.

- Jensen, Sune Qvotrup, Larsen, Jeppe Fuglsang og Christensen, Ann-Dorte (2018). "Voksne etniske minoritetsmænd – marginalisering og intersektionalitet". *Kvinder, køn og forskning* 27(4), 71-83.
- Jørgensen, Marianne Winter og Phillips, Louise (1999). *Diskursanalyse som teori og metode*. Gylling: Samfundslitteratur/Roskilde Universitetsforlag.
- Kimmel, Michael (2004). *The gendered society*. New York: Oxford University Press.
- Parsons, Talcott (1955[1971]). "The Family in Urban-Industrial America". I Anderson, Michael (red.) *Sociology of the Family: Selected Readings*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Phoenix, Ann og Brah, Avtar (2004). "Ain't I a woman? Revisiting Intersectionality". *Journal of International Women's Studies*, 5(3), 75-86.
- Rasmussen, Palle (2022). *Friedrich Engels og historisk materialisme*. Aalborg Universitetsforlag. https://vbn.aau.dk/ws/portalfiles/portal/456355089/FriedrichEngels_OA.pdf
- Solbrække, Kari Nyheim og Aarseth, Helene (2006). "Samfunnsvitenskapenes forståelser av kjønn". I Lorentzen, Jørgen og Mühleisen, Wencke (red.) *Kjønnforskning. En grunnbok* (63-76). Oslo: Universitetsforlaget.
- Staunæs, Dorthe (2004). *Køn, etnicitet og skoleliv*. Frederiksberg: Forlaget Samfundslitteratur.
- Søndergaard, Dorte Marie (1996). *Tegnet på kroppen. Køn: Koder og konstruktioner blandt unge voksne i Akademia*. København: Museum Tusulanums Forlag.
- Søndergaard, Dorte Marie (red.) (2007). *Feministiske tænkere. En tekstsamling*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Thorup, Mikkel (2022). *Kampen om identitetspolitik*. Århus: Forlaget Klim.
- West, Candace og Zimmerman, Don H. (1987). "Doing Gender". *Gender & Society*, 1(2), 125-151.
- Widerberg, Karin (2007). "Køn og samfund". I Andersen, Heine og Kaspersen, Lars Bo (red.) *Klassisk og moderne samfundsteori* (597-624). København: Hans Reitzels Forlag.
- Yuval-Davis, Nira (2006). "Intersectionality and Feminist Politics". *European Journal of Women's Studies*, 3(3), 193-209.

Maskulinitet og køn

KENNETH REINICKE

Abstract

Denne artikel introducerer til studiet af maskulinitet og køn. Først præsenterer jeg relevansen af maskulinitetstemaet for samfundsfagsundervisningen samt de potentialer og faldgruber, der overordnet set eksisterer i relation til emnet mænd som socialt køn. Dernæst fremstiller jeg nogle af de økonomiske, sociale og kulturelle forandringer, der har fundet sted gennem de sidste årtier, og som specielt har skabt udfordringer for økonomisk og socialt udsatte mænd. En vigtig pointe i artiklen er, at der er behov for systematisk viden om mænds liv i et kønsperspektiv, hvis der skal skabes løsninger på nogle af tidens ligestillingsmæssige udfordringer. Denne viden kan dog være svær at skabe, fordi mænd i mange henseender har været og stadigvæk i en vis udstrækning er usynliggjorte som et socialt køn. Historisk set har mange mænd ikke været vant til at reflektere over deres køn, og det er derfor sjældent, at seriøse diskussioner om mænd som socialt køn "bare" falder ind dagligdagssnakken blandt mænd. Spændingsfeltet mellem det tabuiserede og det latterliggjorte er en af de grundlæggende forhindringer for, at en seriøs og ærlig debat om mænd og ligestilling kan udvikle sig. Slutteligt diskuteres de samfundsfagsdidaktiske og pædagogiske udfordringer med at legitimere og præsentere et kritisk blik på maskulinitet i undervisningen. Det kan nemlig i mange henseender være svært for lærere at facilitere et trygt og anerkendende læringsrum, da det både for lærere og elever kan være grænseoverskridende at skulle italesætte private og intime emner i klassen. Derudover er der ikke nødvendigvis enighed overalt i samfundet om, at det er uddannelsesinstitutioner, der skal uddanne/danne unge mennesker i spørgsmål om køn, normer, samtykke og seksualitet, ligesom der heller ikke er enighed om, hvilken tilgang der skal bruges, og hvis problemer der skal fokuseres på.

Indledning

Ligestilling og køn er en del af kernestoffet i samfundsfag i gymnasieskolen (se læreplaner for samfundsfag, 2017) med betydning for elevernes almindelige dannelse. Denne artikel har derfor til hensigt at indkredse, præsentere og diskutere nogle af de problemstillinger, der er relevante, når man skal gøre sig overvejelser om, hvordan kønsdimensionen, herunder maskulinitet som begreb, kan inddrages i undervisningen.

Er temaet maskulinitet og køn vigtigt at inddrage i samfundsfagsundervisningen? Til dette spørgsmål kan man uden at tøve svare ja, idet mange af nutidens samfundsmæssige problemstillinger er svære at forstå uden en inddragelse af kønsforholdene. De fleste steder i verden er det f.eks. mænd, der sidder på magtfulde institutioner, de befinder sig oftere i toppen af erhvervslivet, ligesom de næsten altid kontrollerer de militære midler. Men selvom mænd således på mange måder er et magtfuldt køn, idet der er langt flere mænd end kvinder på disse poster, er det de færreste mænd, der befinder sig i disse elitære cirkler. Mænd er på mange måder et polariseret og ekstremt køn (Bonde, 2008), idet vi er vidne til en udvikling, hvor nogle drenge og mænd sakker bagud i uddannelsessystemet, på arbejdsmarkedet samt socialt og sundhedsmæssigt (Reeves, 2022). Der er derfor alle mulige grunde til at beskæftige sig med mænd som socialt køn (dvs. de samfundsmæssige og kulturelle normer, som har betydning for mænds tanker og handlinger) og bekymre sig om (nogle) mænd. Mænd er markant mere destruktive og farlige for sig selv og andre, når de mislykkes med deres livsprojekter eller føler sig overflødige (Vilby, 2010). Der er for samfundet som et hele meget at vinde ved at blive bedre til at forstå og tage hånd om mænd i udsatte positioner. Ved at fokusere på mænds livsvilkår taler man ikke kun mændenes sag – men hele samfundets sag. Mange af de udfordringer, som samfundet står over for, har tæt forbindelse til den måde, som mænds liv og kønsroller skabes på (Reinicke, 2012).

Når dette er sagt, er det dog ligeledes vigtigt at påpege, at det ikke er problemfrit at beskæftige sig med mænd som socialt køn. Vi undviger som samfund ofte dette emne, og det er stadig i nogle henseender svært at bryde 'the code of silence', når talen skal handle om mænd som socialt køn. Dette skyldes blandt andet, at mandeforskningen aldrig har haft nogen forankring i en bred mandebevægelse, og mænd i almindelighed og mandli-

ge politikere i særdeleshed ofte er uinteresserede i mandeforskning (Reinicke, 2015). Mænd befinder sig derfor ofte i et skisma om at være indirekte i fokus og ignoreret på samme tid. Det vil sige, at vi godt ved, når en samfundsmæssig problemstilling handler om mænd – men vi undlader ofte at benævne det eksplicit. Usynliggørelsen af mænd som socialt køn påvirker både de *spørgsmål*, som vi kan stille, og de *svare*, vi kan få.

Der sker i særdeleshed en usynliggørelse af mænd som køn, når destruktive aspekter af mænds liv skal diskuteres (Hearn, 2010; Romito, 2008). Specielt emner som vold, sexkøb, voldtægt og seksuel chikane har mange steder været præget af en systematisk nedtoning, når det angår sammenhængen med mænds socialisering. Det vil med andre ord sige, at man sjældent diskuterer, hvilke kulturelle og opdragelsesmæssige aspekter af mænds liv der afstedkommer, at det næsten udelukkende er mænd, som f.eks. køber sex, begår voldtægter og udøver vold og seksuel chikane (Reinicke, 2018, 2022; Vera-Gray, 2016).

Dette gælder dog også i et vist omfang, når det handler om de positive og rettighedsorienterede dimensioner af mænds liv som f.eks. barselsorlov. Det er derfor vigtigt ikke at se specifikke ”onde” personer for sig, som bevidst prøver at sabotere noget. Det er derimod vigtigere at fokusere på den måde, som specielt mænd er blevet opdraget til ikke at forholde sig til ligestilling som noget naturligt og nødvendigt. Det er dog vigtigt at påpege, at betingelserne for drenge og mænds levevilkår er kommet mere i søgelyset, og ligestillingspolitikken i Danmark er blevet bedre til at kanalisere økonomiske midler over til de områder, som har specielt med mænds ligestillingsproblematikker at gøre. Det kommer blandt andet til udtryk ved etableringen af professionelle krisecentre til mænd, behandlingstilbud til voldsudøvende mænd og kampagner rettet mod mænds sundhed (Reinicke, 2018). Men det er alligevel interessant at tænke over, at den nye barselslovsordning, som reserverer barselsperioder til mænd, kun blev implementeret i Danmark i 2022, fordi EU krævede det af medlemslandene. Dette siger noget om, hvor vanskeligt det har været at bruge lovgivning som reguleringsmiddel på ligestillingsområdet i Danmark.

Hvad er mandeforskning for en størrelse?

Hvad vil det sige at studere mænd i et kønsperspektiv? Mandeforskning analyserer de forventninger, idealer og værdier, der er forbundet med det at være mand i et bestemt samfund eller i en bestemt kultur (Holter, 2003; Kimmel, 1996). Der er ikke nødvendigvis enighed om, hvad forskningen i mænd skal fokusere på. Forskningen kan både handle om mænds problemadfærd, mænds arbejdsliv, faderskab, sundhed, seksualitet osv. Der er heller ikke enighed om, hvilken tilgang man skal bruge. Skal man f.eks. fokusere på den *pris*, som mænd betaler for deres maskulinitet, eller bør det mere handle om mænds samfundsmæssige *privilegier* (Reinicke, 2012, 2018).

Der eksisterer i alle samfund forskellige forestillinger om, hvad man skal gøre og være for at blive opfattet som maskulin. Men hvad er maskulinitet egentlig for en størrelse, og hvad er det for nogle faktorer, der påvirker og strukturerer den? Det giver ikke mening at tale om maskulinitet som værende en konstant og universel størrelse, der betyder lige meget for *alle* mænd i *alle* situationer til *alle* tider. Betydningen af køn varierer nemlig i stor grad mellem kulturer og i historiske epoker. Igennem de sidste par årtier har der været fokus på udviklingen af forskellige mandetyper, og det står klart, at man ikke kan tale om ét dominerende mandebillede. Mænd er forskellige, og det er vigtigt at tale om maskulinitet(er) i flertal, fordi det er en kompleks og sammensat størrelse, som det er umuligt at sige noget endegyldigt om. Maskulinitetens udtryksformer og væsensindhold ændrer sig med andre ord fra samfund til samfund. Maskulinitet skabes i interaktion mellem mennesker, og maskuliniteter eksisterer aldrig uafhængigt og isoleret fra femininiteter (Brooks, 2010; Reinicke, 2013).

Det mest citerede og diskuteret begreb inden for mandeforskningen er uden tvivl den australske kønsforsker Raewyn Connells begreb om den hegemoniske maskulinitet (Connell, 1995). Hovedpointen i forestillingen om en dominerende (hegemonisk) manderolle er at pointere forskelligheden og hierarkiet blandt mænd og fremhæve, at der eksisterer flere forskellige maskuliniteter, samt at der er nogle mænd, som både i praksis og i symbolsk forstand har mere magt end andre mænd. Connell betoner, at intersektionelle aspekter som klasse, seksualitet og race spiller en væsentlig rolle for mænd i indplaceringen i det maskuline hierarki. Den hegemoniske maskulinitet er ikke

nødvendigvis i overensstemmelse med den måde, som flertallet af mænd opfører sig på, men er den mest eftertragtede maskulinitetsform og er dermed medvirkende til at forme den måde, som mænd forholder sig til hinanden på, og de idealer, som mænd ubevidst tilstræber at opnå (Reinicke, 2012).

Mange af de markante økonomiske, sociale og kulturelle forandringer, der har fundet sted gennem de sidste årtier, har skabt udfordringer for økonomisk og socialt udsatte mænd (Reeves, 2022). Kvinders ændrede krav til deres mandlige partnere, ændringer i produktionen, teknologiske innovationer og specielt overflødigførelsen af de stolte og traditionelle mande-arbejdspladser, der bygger på mænds fysiske styrke, har ligeledes ændret mænds levevilkår. Maskulinitet bliver ikke længere automatisk forbundet med noget positivt, i mange tilfælde snarere tværtimod. Her tænkes ikke mindst på mænds overrepræsentation i f.eks. kriminalitet og misbrug (Reinicke, 2017).

Men hvem har retten til ligestillingsdebatten? Det bør både mænd og kvinder have, og det er særdeles vigtigt at påpege, at mænd også har deres særegne ligestillingsproblemer. Selvom mænd i stor udstrækning er privilegerede på arbejdsmarkedet i form af hurtigere mulighed for forfremmelse, højere løn og generelt bedre trivsel, risikerer mænd også at betale en høj pris for deres maskulinitet pga. manglende harmoni mellem arbejds- og familieliv, kortere levetid, ringere kontakt til følelseslivet osv. (Reinicke, 2013). Den traditionelle kønsopdeling er nemlig ikke altid kun til fordel for mænd, hvilket fremgår af nedenstående sociologiske karakteristika.

- Langt de fleste mennesker, der dømmes for lovovertrædelser, er mænd.
- Mellem 80 og 90 % af hjemløse er mænd.
- Mænd lever gennemsnitligt ca. 4 år kortere end kvinder.
- Mænd begår tre gange så ofte selvmord som kvinder.
- Mænd har sværere ved at acceptere perioder som arbejdsløse.
- Mænd oplever ofte hårdere sociale derouter i forbindelse med skilsmisser.
- Det er ofte mere problematisk for mænd at omstille sig fra arbejdsliv til pension.

Det står derfor ud fra ovenstående klart, at der er behov for systematisk viden om mænds liv i et kønsperspektiv, hvis vi skal løse mange af nutidens ligestillingsproblemer. Men det er ikke altid let at få et fokus på mænds levevilkår til at fremstå som politisk legitimt, da der stadigvæk er meget at gøre for kvinder på ligestillingsområdet, og fordi det er mænd, der f.eks. står for hovedparten af den voldsudøvelse, der finder sted i samfundet, og ligeledes stadigvæk dominerer den økonomiske og politiske magtelite. Det kan i nogle henseender også være svært at hjælpe mænd, idet mænd ofte forholder sig anderledes til personlige kriser end kvinder (Addis & Mahalik, 2003). Mænd har ofte sværere ved at erkende, at de mangler hjælp, og mænd er generelt ikke så åbne over for velfærdsstatens tilbud. Samfundet forventer ligeledes i større udstrækning, at mænd skal kunne 'klare sig selv', hvorimod kvinder ofte fremstår som mere værdigt trængende. Der er derfor grund til at tro, at samfundet ikke altid ser, når mænd lider. Man kan deraf spørge, om vi som samfund ikke bør være mest bekymrede for mænd og drenge (Reinicke, 2017).

Det står klart, at mænd nu mere end tidligere skal præstere på flere fronter og holde flere bolde i luften. De sociale forandringer kræver, at mænd både skal være forsørgere og omsorgspersoner. Der er ingen tvivl om, at vi i disse år er vidner til et kulturelt transformationsprojekt, hvor kendte forestillinger om maskulinitet og femininitet ændrer betydning, fordi mænd og kvinder foretager sig flere af de samme ting, og fordi forventningerne til kønnene bliver mere ens. Det medfører større fleksibilitet, åbenhed og mangfoldighed. Men samtidig skaber det også forvirring, og nutidens unge skal navigere i et kønspolitisk farvand, hvor traditionelle normer er i opløsning, og hvor nye grænser omkring køn og nye kulturelle koder etableres. Kønnen er i relativt stor udstrækning til forhandling, og samtidig er det blevet mere flydende. Vi ser ligeledes på mange måder et opgør med den binære kønsorden, og rettigheder for seksuelle minoriteter er kommet mere i højsædet. Nogle byder disse tendenser velkommen – andre ser det som en trussel.

I den forbindelse er #MeToo-bevægelsen – som blev et verdensomspændende fænomen i 2017 – interessant, idet den medførte et større generelt fokus på mænds destruktive/kontroversielle handlinger. Mænd blev så at sige gennem det eks-

plicitte fokus på seksuel chikane hevet ud af deres privilegerede usynlighed. #MeToo har på markant vis ændret måden, hvorpå dating, flirt og seksuelle relationer udspiller sig. Nogle snakker ligefrem om et nyt kulturelt hegemoni. Der er ingen tvivl om, at seksuelle krænkelser har fået en helt ny samfundsmæssig position. Det nye ved den offentlige samtale er, at det ikke længere kun handler om, hvad kvinder kan gøre for at undgå at blive ofre for vold og seksuel chikane – i stedet handler det nu *også* om, hvordan mænd skal ændre deres adfærd. I forlængelse heraf er samtykkeloven, som blev vedtaget i 2020, også af stor betydning, fordi den kan være med til at skabe en mere demokratiseret seksualitetskultur, idet den nye lovgivning tvinger os til at tale mere om, hvordan man respekterer hinandens grænser.

Drenge og mænds motivation

Men hvorfor er der ikke flere mænd, som gør opmærksom på den pris, som nogle mænd betaler for at opretholde deres maskulinitet? Mange mænd føler sig ikke tiltrukket af at skulle diskutere køns- og ligestillingsrelaterede emner, idet de ofte finder det grænseoverskridende og uhåndterbart at skulle dvæle ved disse emner. Dette hænger ofte sammen med, at drenge og mænd i relativt stor udstrækning er socialiseret til at "tage kønnet på sig" frem for at "tale om kønnet" (Reinicke, 2012). Hvis man skal opnå større interesse hos mænd omkring spørgsmål relateret til køn og ligestilling, skal man både fokusere på maskulinitetens pris og mænds privilegier. Man skal være bevidst om, at man ikke motiverer mænd til at deltage i ligestillingsdiskussioner ved kun at fortælle, hvor 'slem' det står til'. Vi skal både fokusere på, hvordan mænd kan hjælpe med til at udligne kønsuligheder, og hvordan mænd er med til at skabe dem. Samtidig skal mænd have plads til at blive deres egne sociale innovatører på ligestillingsområdet (Reinicke, 2013). Et eksempel på denne problematik kan være, at der er mange forskellige måder, man kan være en nærværende og engageret forælder på. Kvinders måde at udøve forældreskab på er ikke nødvendigvis bedre end mænds – men ofte bare anderledes.

Men hvorfor skulle mænd begynde at tænke og handle anderledes? For at gøre mænd interesserede i forandringer er det vigtigt at kunne overbevise dem om, at der er mere at vinde ved

at gå ombord i de moderne maskulinitetsformer. Den traditionelle kønsopdeling er nemlig ikke altid kun til fordel for mænd. Det gælder om at få mænd til at se indse, at de faktisk snyder sig selv og går glip af noget ved at videreføre for mange af de traditionelle mandlige dyder.

Ligestilling handler om at give både mænd og kvinder flere strenge at spille på og er et opgør med begrænsende vanetænkning og fastlåste stereotyper. Mange mænd har dog svært ved at forstå problemer kønspolitisk, og frygten for at blive latterliggjort er også til stede, idet der stadigvæk eksisterer myter om, at 'rigtige' mænd ikke taler om deres køn – de 'tager i stedet kønnet på sig'. Mange mænd finder det ikke naturligt at interessere sig for ligestilling, idet de forbinder ligestilling med noget, som mænd skal *afgive* til kvinder, og ikke som et frigørelsesprojekt, som mænd har noget at *vinde* på.

Er undervisning i kønssocialisering og maskulinitet problematisk?

Det specielle ved at forsøge at ændre på drenge og unge mænds kønssocialisering er, at man i modsætning til voksne mænd har mulighed for at gøre det gennem kontinuerlig undervisning (Reinicke, 2012). Connell (1997) har påpeget, at skolen ikke er den centrale aktør i skabelsen af maskulinitet, men at skolen kan være et oplagt sted at tale om og undervise i maskulinitet, og at den kan have en kønsudlignende funktion. Den danske folkeskole og gymnasium giver en oplagt mulighed for uddannelse til demokrati, aktiv deltagelse og ligestilling mellem kønnene, idet eleverne følges fra de tidlige år, og der kan derfor udvikles indsatser med udgangspunkt i de specifikke udviklingstrin. Dette til trods for, at der blandt nogle folkeskolelærere og gymnasielærere naturligvis også eksisterer resignation og apati over for kønsspørgsmål. Dette kan komme til udtryk som en tøven over for at præsentere et kritisk kønsanalytisk blik på kulturelle og samfundsmæssige problemstillinger. Det er derfor vigtigt, at lærerne er klædt på til at udfordre diverse kønsstereotyper i undervisningen, og at de har erhvervet sig tilstrækkeligt med viden og værktøjer, som faktisk kan sætte dem i stand til at gennemføre undervisningen (Roien m.fl., 2018). For at realisere en sådan undervisning er det desuden anbefalelsesværdigt at

hente professionel konsulenthjælp for at igangsætte og støtte processen.

Et stigende antal uddannelsesprogrammer verden over bekræfter dog, at det er muligt at arbejde konstruktivt med køn og ligestilling på skoleområdet (Carmody & Ovenden, 2013; Isdal m.fl., 2003; Nørgaard & Vittrup, 2006). Undervisning om køn og maskulinitet i skolen kan være et redskab til at sætte drenge i stand til at reflektere over upassende og utidssvarende maskulinitetspraksisser, hvilket igen kan afstedkomme, at drenge på en mere nuanceret måde udvikler empati og forståelse for andre menneskers oplevelse af chikane og diskrimination. I den henseende kan man hævde, at mange mænd med #MeToo-afsløringerne fra 2017 fik et indblik i en verden af chikane, som de måske ikke kendte til før. #MeToo-bevægelsens budskaber har skabt et lærings- og refleksionsrum, som nogle mænd har taget til sig ved at vende blikket indad og foretage et privilegietjek omkring, hvorvidt nogle af de handlinger, som før blev defineret som uskyldige, i virkeligheden burde kategoriseres som krænkelse (Reinicke, 2018, 2022). Men det fik også nogle mænd til at føle sig forkerte og stigmatiserede, og de mænd oplever, at #MeToo først og fremmest har gjort det sværere at være mand og resulteret i en masse forvirring. De fremhæver blandt andet, at #MeToo har afstedkommet en unødvendig mistæneliggørelse af mænd, at #MeToo har gjort det vanskeligere at flirte, og at debatten om seksuelle krænkelse til tider har været ude af proportioner i forhold til problemets størrelse, til skade for mænds retssikkerhed (Reinicke, 2018, 2022; Thorup 2020). Disse mænd er uden tvivl mere tilbøjelige til at lade sig inspirere af nutidens antifeministiske guruer som Andrew Tate og Jordan Peterson, der i stor udstrækning appellerer til unge mænd og drenge.

Selvom der uden tvivl i mange henseender er et før og efter #MeToo, forstået på den måde, at de samfundsmæssige betingelser har ændret sig for, hvordan vi diskuterer køn og ligestilling i samfundet, er et centralt spørgsmål dog stadigvæk, hvordan vi motiverer mænd til at engagere sig i debatten. Vi ved fra studier om seksuel chikane, at nogle mænd er tavse, fordi de ikke ved, hvad de skal sige, og fordi de, ofte modsat kvinder, ikke har en specielt dyb forståelse for mekanismerne og konsekvenserne af sexismen og derfor er bange for at komme til at

sige noget 'forkert'. Der er ligeledes mange mænd, som er bange for at miste status, hvis de begynder at tale om emnet, og det kan føles unaturligt for mænd at skulle irrettesætte eller kommentere på andre mænds adfærd over for kvinder, medmindre der er tale om åbenlyse krænkelser. Derfor kræver det ofte en dobbelt indsats for en mand at deltage i debatten om seksuel chikane og #MeToo. Dels skal han passe på ikke at blive til grin og set ned på af sine mandlige venner, og dels skal han opføre sig varsomt i et socialt miljø, der hidtil har været domineret af kvindelige stemmer (Reinicke, 2022).

Det er dog under alle omstændigheder vigtigt at klæde unge mænd på til at blive bevidste om de forandrede eksistensbetingelser, som #Metoo har afstedkommet. Vi er begyndt at få et sprog for at tale om krænkelser, som vi har manglet før, om end mange stadigvæk er usikre på, hvordan man skaber samtykke i det seksuelle møde. Siden samtykkebestemmelsen blev indført 1. januar 2021, er der nemlig sket en markant stigning i både anmeldelser, sigtelser og afsigelser af voldtægtsdomme. Dette kan på den ene side tolkes positivt forstået på den måde, at kvinder nu har mere tillid til retssystemet. Men på den anden side vidner det også om, at kulturændringen ikke har fundet helt sted, idet der er mange mænd, som ikke forstår, hvad samtykke går ud på. Vi ser nemlig en tendens til, at manden i flere voldtægtssager medgiver forløbet, men ikke kan se problemet. Tidsånden er således forandret efter samtykkelovens indførelse, og der er nye pejlemærker for, hvornår seksuelle handlinger kan siges at være kriminelle. Bevisbyrden i voldtægtssager er den samme – men bevistemaerne er forandrede. Det vil sige, at kvinder ikke længere på samme måde skal stå til ansvar for, om de har forsøgt at afværge deres egen voldtægt på en bestemt måde. Det er derimod nu op til manden at bevise, at der har været givet aktivt samtykke. Dette stiller nye krav til unge mænd.

Hvis vi vender blikket mod klasselokalet, er det vigtigt at påpege, at undervisningen naturligvis ikke foregår i et socialt vakuum, og der er udbredte risici forbundet med at arbejde med faget, fordi drenge ofte finder det 'farligt' at tale for nuanceret om køn. Klasselokalet er ikke det sikreste sted for eleverne at åbne op for følsomme, ærlige diskussioner om køn og seksualitet (Connell, 1997). Med hensyn til unges villighed til at fremstå oprigtige og refleksive om sårbare og intime emner i

klasseværelset påpeger Martino og Meyenn (2001), at et sådant kritisk arbejde kun kan finde sted, hvis eleverne føler sig godt tilpas og respekteret i klasseværelset. Derfor bør der fokuseres på at skabe en tryk atmosfære i klasseværelset og på at styrke lærernes kompetencer i at håndtere de ofte kontroversielle maskulinitetsemner (Elliott, 2018; Ministeriet for Børn og Undervisning, 2012).

Ønsker drenge så at blive undervist i kønsspørgsmål? Det kan være svært at få gjort alle drenge interesserede i disse emner, men motiverne for at deltage aktivt i undervisningen kan ud over almindelig nysgerrighed være personlige kriser, udviklet retfærdighedsfølelse og et ønske om at kunne udleve mere moderne maskulinitetsformer (Reinicke, 2012, 2017).

Samlet set er der grund til at tro, at en stærkere inddragelse af køns- og mandeforskningen i undervisningen på samfundsfag i gymnasiet på både kort og langt sigt kan afstedkomme et nyt syn på centrale samfundsmæssige udfordringer. Det kan både handle om drenge og mænds omsorgspraksisser, rekruttering af kvinder til ledelse, samt hvad der bør opfattes som en naturlig og respektfuld opførelse i relation til dating og indgåelse af seksuelle relationer. Men det er vigtigt at udforske såvel de problematiske som de konstruktive aspekter af mænds liv, idet diskussionerne om køn er blevet ekstremt polariserede, og der foregår mange steder en værdikrig om spørgsmål vedrørende køn og identitet. Vi må ikke glemme, at der stadigvæk på mange måder er uenighed om, hvad køns- og ligestillingsdiskussioner skal handle om, og om køn først og fremmest skal opfattes som biologi eller social konstruktion. Dette kommer klart til udtryk i tidens værdi- og identitetspolitiske diskussioner.

Det er derfor vigtigt at finde en spiselig retorik, når vi taler om emnet. En retorik, som både fokuserer på udbredelsen af lige muligheder, men som også rummer plads til kønnenes forskellighed, og hvor de positive aspekter af den traditionelle manderolle også fremhæves. Mænd skal ikke kun ses som et problem, men også som en del af løsningen.

Litteratur

- Addis, M.E. og Mahalik, J.R. (2003). "Men, masculinity, and the contexts of help seeking". *American psychologist*, 58(1), 5.
- Bonde, Hans (2008). *Det ekstreme køn: Køn, politik og maskulinitet*. Højbjerg: Hovedland.
- Carmody, M. og Ovenden, G. (2013). "Putting ethical sex into practice: Sexual negotiation, gender and citizenship in the lives of young women and men". *Journal of Youth Studies*, 16(6), 792-807.
- Connell, Robert (1995). *Masculinities*. Cambridge: Polity Press.
- Connell, Robert (1997). "Teaching the Boys: New Research on Masculinity, and Gender Strategies for Schools". *Teachers College Record* 98(2), 206-35.
- Elliott, Kathleen (2018). "Challenging toxic masculinity in schools and society". *On the Horizon*, 26(1), 17-22.
- Francis, Becky (2010). "Re/Theorising Gender: Female Masculinity and Male Femininity in the Classroom?". *Gender and Education* 22(5), 477-490.
- Hearn, Jeff (2010). "Reflecting on men and social policy: Contemporary critical debates and implications for social policy". *Critical Social Policy*, 30(2), 165-188.
- Holter, Øystein Gullvåg (2003). *Can Men Do It?* København: Nordisk Ministerråd.
- Isdal, Per, Andreassen, S.M.N. og Thilesen, R. (2003). *Vold i skolen*. Oslo: Kommuneforlaget.
- Kimmel, Michael (1996). *Manhood in America: A cultural history*. New York: Free Press.
- Martino, Wayne og Meyenn, B. (2001). *What about the boys?: Issues of masculinity in schools*. McGraw-Hill Education (UK).
- Ministeriet for Børn og Undervisning (2012). *Inspiration til bedre seksualundervisning i folkeskolen*. Ministeriet for Børn og Undervisning.
- Nørgaard, Cecilie og Vittrup, Bonnie (2006). *Skolens bog om køn og ligestilling*. København: Informations Forlag.
- Reeves, Richard V. (2022). *Of Boys and Men: Why the Modern Male Is Struggling, Why It Matters, and What to Do about It*. Brookings Institution Press.
- Reinicke, Kenneth (2004). *Mænd i lyst og nød*. København: Schønberg.
- Reinicke, Kenneth (2012). *Drenge og mænd i krise?: perspektiver og indsatsområder*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Reinicke, Kenneth (2013). *Mænd: Køn under forvandling*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Reinicke, Kenneth (2015). "Maskulinitet, mandeforskning og ligestilling". I *Grundbog i socialvidenskab: 5 perspektiver* (435-453). København: Nyt fra Samfundsvidenskaberne.
- Reinicke, Kenneth (2017). "Drenge, mænd og ligestilling". *Samfundsfagnyt – Foreningen af lærere i samfundsfag*, (207), 20-25.
- Reinicke, Kenneth (2018). *Mænd der krænker kvinder: Refleksioner i kølvandet på #MeToo*. København: Samfundslitteratur.
- Reinicke, Kenneth (2022). *Men After #MeToo: Being an Ally in the Fight Against Sexual Harassment*. Springer Nature.
- Røien, Line A., Simovska, V. og Graugaard, C. (2018). *Seksualitet, skole og samfund: Kritiske perspektiver på seksualundervisning*. København: Hans Reitzels Forlag.

- Romito, Patrizia (2008). *A deafening silence: Hidden violence against women and children*. Policy Press.
- Thorup, Mikkel (2020). *Antifeminisme – kvindehad i lighedens tidsalder*. Aarhus: Antipyrine.
- Vera-Gray, Fiona (2016). "Men's stranger intrusions: Rethinking street harassment". *Women's Studies International Forum* (58), 9-17.
- Vilby, Knud (2010). "Ubrugelige mænd". *Kronik, Politiken*, 4. november 2010.

Køn og sociale bevægelser

ANNE-SOFIE DICHMAN

(PEER REVIEWED)

Abstract

I denne artikel argumenterer jeg for, at sociale bevægelser – inden for og uden for klasselokalet – er betydningsfulde demokratiske aktører, og deres vidnesbyrd er således vigtige at inkludere i samfundsfagene. For at producere en så mangfoldig viden om sociale bevægelser som muligt må vi imidlertid være opmærksomme på den analytiske vinkel, vi anlægger på dette genstandsfelt. Feministisk teori har længe vist, hvordan det diskursive/åndelige historisk set har været forbundet med Manden, mens det materielle/kropslige har været associeret med Kvinden. Denne viden har ført til et feministisk teoretisk fokus på kropsmaterialitet. Med mit eget forskningsprojekt, der undersøger de underliggende kønsdynamikker blandt De gule veste i Frankrig, viser jeg, hvad dette kropsmaterialistiske perspektiv bidrager med til vores viden om sociale bevægelser.

Artiklens vigtigste konklusion er, at et kropsfokus identificerer en kønnet arbejdsdeling i sociale bevægelser – der også er til stede i samfundet (og i klasserummet?) – samtidig med at det inkluderer en pluralitet af vidnesbyrd. Med kroppe som samfundsfaglige analytiske enheder kan vi tilegne os viden om (kvinders) mere 'stumme' aktivisme samt om ikkemenneskelige kroppe, der også spiller en rolle i sociale bevægelser såvel som i resten af samfundet. Afslutningsvis reflekterer jeg over, hvordan kropsmaterialismen – foruden at demokratisere vores samfundsfaglige viden – også mere didaktisk kan pluralisere den viden, der er til stede i klassen, hvor kønsmønstre også hersker.

Sociale bevægelser, demokrati og køn

I klasseværelset – på begge sider af katederet – spiller sociale bevægelser en vigtig rolle. Bevægelserne er til stede i form af de emner, der diskuteres i samfundsfagsundervisningen. Demokrati, ulighed, køn, race, klima. Disse politiske emner har sociale bevægelser historisk set kæmpet for, og kampene fortsætter den dag i dag. *Fridays for Future*, *Extinction Rebellion*, *Black Lives Matter*, *Occupy Wallstreet*, *Indignados*, *MeToo*, *De gule veste*, og sådan kunne vi blive ved. Kort sagt lever både læreren og eleverne i et samfund, der er produkt af sådanne sociale bevægelseres demokratiske aktivisme.*

Men de sociale bevægelser er også til stede i klasselokalet på et andet niveau, fordi elevernes egne erfaringer udgør vigtige vidnesbyrd i samspillet med den viden, sociale bevægelser artikulerer. Når vi studerer sociale bevægelser, handler det nemlig ikke om at producere 'ekspertviden', men i stedet om at inkludere den almindelige borgers – inklusive elevens – oplevelser og erfaringer med at leve i et samfund, der hver dag skabes og på den måde er foranderligt.

Ifølge Judith Butler – og mange andre radikale demokratiteoretikere (Butler, 2018; Laclau & Mouffe, 2002; Rancière, 2013; Tønder & Thomassen, 2005) – handler demokrati ikke kun om, hvad der sker i vores parlament i folketingssalen på Christiansborg. Demokratiske praksisser finder også sted i såkaldte 'ekstra-parlamentariske' rum, altså uden for de formelle institutioner (Butler, 2018, s. 7). Fra dette perspektiv kan vi derfor starte med at slå fast, at viden fra sociale bevægelser – og fra den enkeltes oplevelse af at være borger i et samfund – udgør vigtige vidnesbyrd og har stor værdi for vores demokrati, fordi demokrati *gøres* i både formelle og uformelle sfærer; i klassen, til en demonstration og i Folketinget.

Det overordnede spørgsmål, jeg stiller i denne artikel, er, hvordan vi bedst studerer og genererer viden om (og med) sociale bevægelser. Og for at gøre spørgsmålet særligt relevant for eleverne i klasserummet kan vi oversætte det til, hvordan vi i klassen også bedst inkluderer elevernes forskellige vidnesbyrd

* Der findes også eksempler på, hvad nogle vil kalde 'udemokratisk' aktivisme, såsom den pro-Trump sociale bevægelse, der ledte til besættelsen af den amerikanske kongres, samt den lignende Bolsonaro-bevægelse i Brasilien.

samt lærer de studerende, at de *er* deltagere i samfundsudviklingen – også selvom de ikke formelt set er medlemmer af f.eks. *Extinction Rebellion*. For at besvare disse spørgsmål må vi først og fremmest gøre op med den opfattelse, at en social bevægelse (eller et klasserum) udgør én samlet enhed. Ligesom når vi studerer et hvilket som helst andet emne, må vi anlægge et kønsteoretisk perspektiv, for at vi kan indfange mangfoldigheden af stemmer og kroppe og således skabe en viden, der er så demokratisk og pluralistisk som muligt. I artiklen foreslår jeg kropsmaterialismen som vinkel til at indfange synlige og – hvad der ofte fremstår som – usynlige vidnesbyrd i sociale bevægelser. Vidnesbyrd, der viser, at sociale bevægelser er sammensatte og spændingsfyldte.

Jeg begynder med at redegøre for, hvordan et kønsteoretisk perspektiv udvider vores analyse fra at fokusere på diskurser til også at søge mod et studie af kroppe. Ved at inddrage min egen forskning om De gule veste i Frankrig viser jeg dernæst mere specifikt, hvordan den kønsteoretiske kropsmaterialisme udvider den viden, vi genererer om sociale bevægelser. Slutteligt breder jeg det demokratiske potentiale i at studere kroppe endnu mere ud ved at vise, hvordan det også indebærer et økologisk potentiale forstået på den måde, at ikkemenneskelige kroppe også udgør vigtige vidnesbyrd i studiet af sociale bevægelser og af samfundet i sin helhed. Med andre ord viser jeg, hvordan feministisk og økologisk teori med fordel sammentænkes og sammenanvendes i vores nuværende kontekst præget af både kønsulighed og klimaforandringer.

Samfunds-fag, diskurser og kroppe

Inden for politisk teori og samfundsvidenskaben mere generelt er det ofte de mere abstrakte og intellektuelle måder at tænke på – det, der artikuleres gennem ideer og diskurser – vi tager som genstandsfelt for vores analyser. Vi ser dette eksemplificeret i blandt andet diskursanalysen og de kvalitative interviews, der udgør vigtige metodiske tilgange i samfunds-fag og i statskundskaben (Bøgh Andersen, Møller Hansen & Klemmensen, 2012). Denne forestilling om ideerne og diskurserne som vigtige vidnesbyrd for bedst at forstå vores samfund er ikke ny. Faktisk kan vi spore prioriteringen af det diskursive over det

kropslige helt tilbage til Antikkens græske filosoffer, herunder særligt til Platons og Aristoteles' filosofier. Men også 1600-tallets betydningsfulde franske filosof René Descartes satte sit klare aftryk på den hierarkiske opdeling af det diskursive over det materielle, af ånden over kroppen.

Som jeg ser det, er der en væsentlig og todelt udfordring forbundet med opsplittningen af det diskursive og det materielle samt den efterfølgende forfordeling af førstnævnte. Splitningen forekommer for det første reduktionistisk, fordi den udelukker en bred vifte af ikke-diskursive vidnesbyrd, og for det andet er prioriteringen af det såkaldt 'immaterielle' et decideret kønnet valg. Feministisk teori har længe argumenteret for, at kroppen historisk set har været associeret med Kvinden, mens sindet/ånden har været forbundet med Manden (Beauvoir, 2019). En lang tradition af feministisk teori har derfor forsøgt at revalorisere kroppen, så denne inkluderes i vores studier af samfundsforhold på linje med diskurser (Ahmed, 2017; Butler, 2011; Grosz, 1994; Lykke, 2012).

Den feministiske teoretiker Elizabeth Grosz skriver ligefrem, at vores samfundsfaglige teorier har lidt af en kropsfobi, der har resulteret i et u hensigtsmæssigt syn på kroppen som en passiv ting snarere end som et genstandsfelt for vigtig viden (Grosz, 1994, s. 6-10). Det er derfor Grosz' projekt at ophæve hierarkiet mellem krop og sind, og hun formulerer en feministisk teori om – hvad hun selv kalder – kropslig politik (Grosz, 1994). Det er vigtigt for Grosz, at kropslig teori ikke udelukkende er et intellektuelt projekt, men også er tæt forbundet med feministiske frigørelseskampe samt kønsligestilling, og hun argumenterer for, at tænkning og politik – felter, der har været forbundet med maskuline aktiviteter – pluraliseres, så kvinder og andre minoriteter inkluderes i disse discipliner.

Helt konkret betyder Grosz' teori – som jeg her refererer til som kropsmaterialisme – at vi udvider vores metoder samt analytiske genstandsfelter. Når vi studerer sociale bevægelser, er det ikke nok at optage de ord, frontløberen under en demonstration råber i megafonen, for dernæst at foretage en diskursanalyse med henblik på at lære, hvad der politisk set er på spil i bevægelsen. (Ej heller er det – fra dette perspektiv – tilfredsstillende kun at lære af de stemmer, der altid har noget på hjerte i klassen). Vi må også søge den samfundsfaglige viden i det mere skjulte, altså i kroppenes 'lydløse' artikuleringer. For at eksem-

plificere, hvad vi kan vinde ved denne perspektivforskydning – eller snarere perspektivudvidelse – vender vi os nu mod mit forskningsprojekt om køn, (klima) og De gule veste.

Køn og De gule veste

Lad os begynde med en smule kontekst for bedre at forstå, hvad vi kan bruge casen til. De gule veste opstod som social bevægelse i Frankrig i efteråret 2018 som reaktion på den franske præsident Emmanuel Macrons politikforslag om at implementere en benzinafgift. Afgiften var Macrons forsøg på at indfri sit løfte om at kæmpe for den grønne omstilling, men ét af problemerne ved forslaget var, at det ramte den franske befolkning socialt skævt. I det mere rurale Frankrig er alle franskmænd afhængige af en bil. Uden denne kan de hverken komme på arbejde, handle eller hente og bringe børn. Derudover er en stor del af franskmænd i yderområderne prekære, hvilket betyder, at de faktisk ikke har råd til at betale en afgift. Midlerne er endda så beskedne i mange franske husholdninger, at mere end hver tredje franskmænd foreslår adgang til sund føde som den mest effektive måde at hjælpe folk i dag.*

Det er på baggrund af denne politiske kontekst, vi kan forstå, at hundredetusinder franskmænd iførte sig deres gule sikkerhedsvest fra bilen og besatte motortrafikveje og rundkørsler lørdag efter lørdag for at vise deres protest mod politikforslaget. Med sloganet: ”Månedens ende, verdens ende; én og samme kamp” fik De gule veste for alvor artikuleret behovet for at sammentænke emnerne social retfærdighed og grøn omstilling. En sammenkobling, der siden har påvirket klimapolitik ud over de franske landegrænser, og en sammenkobling – tror jeg – der er kommet for at blive.** På den måde blev De gule veste en social bevægelse med indflydelse på vores samfundsudvikling. Macron trak sit forslag tilbage.

I 2020 indledte jeg mit feltarbejde med en gruppe af gule veste i Frankrig. Jeg var på forhånd interesseret i at undersøge køns-

* https://www.liberation.fr/evenements-libe/2021/01/27/climat-crise-sanitaire-les-francais-ont-leurs-maux-a-dire_1818609/

** Klimakamp: Sådan undgår vi at få et Gule Veste-oprør i Danmark - politiken.dk og Nordiske socialdemokrater vil sikre grøn omstilling uden gule veste - Altinget - Alt om politik: altinget.dk

dynamikkerne i bevægelsen og sætte fokus på kvinderne, fordi jeg vidste, at franske kvinder generelt set er mere prekære end franske mænd (Piketty, 2022), hvilket vil sige, at kampen derfor er særligt vigtig for dem. Jeg vidste også, at mere end 60 % af De gule veste udgør kvinder, men på trods af dette har kønspektiver på bevægelsen været en undtagelse frem for reglen (Gaillard, 2021). Jeg undrede mig altså over fraværet af kvinder i det billede, både medier og forskere tegnede af den sociale bevægelse. Billeder – jeg antager, læseren formentlig vil nikke genkendende til – der primært viste vrede mænd på rundkørslen samt voldelige optøjer ved Triumfbuen i Paris.

Med mit kønspektiv in mente deltog jeg i de aktiviteter, den gruppe af gule veste, jeg fulgte, foretog. Én aften om ugen afholdt de et politisk møde, de kaldte for deres ugentlige 'generalforsamling'. Her mødtes de for at diskutere ideer og politiske visioner for et mere demokratisk samfund, et samfund med social og økologisk retfærdighed. Ved enkelte af disse møder var der også en fransk filosof til stede, der bidrog med tanker til det nye demokrati. Min deltagelse i møderne resulterede i både tal- og indholdsrigte feltnoter. Jeg fik, med andre ord, indsamlet et rigt etnografisk materiale, der for mange samfundsfaglige forskere ville have været spændende i sig selv. På baggrund af mit materiale kunne man blandt andet have udarbejdet en dybdegående diskursanalyse af alle de samtaler, der fandt sted til generalforsamlingerne. Men med mit fokus på kroppes betydning for politik var jeg alligevel ikke tilfreds med denne 'dataindsamling'. Mens jeg deltog i møderne, lagde jeg mærke til, at det næsten udelukkende var mænd, der var til stede, og af de få kvinder, der deltog, var det tydeligt de mere ressourcestærke i gruppen.

Hvor var resten af kvinderne? Foruden de yngre og farvede kroppe, som også er med i den gruppe af De gule veste, jeg arbejder sammen med? Disse spørgsmål stillede jeg mig selv, og jeg fandt efterhånden ud af, at næsten alle kvinderne udførte en anden slags politisk arbejde. I stedet for at deltage i generalforsamlingerne stablede disse kvinder, hvad de selv kaldte en social kantine, på benene. De tog udfordringen om madautonomi i egne hænder og arbejdede for at servere et gratis/billigt måltid mad til mennesker med knappe ressourcer. Dette gjorde de ved at skralde økologiske overskudsgrøntsager fra forskellige mad- og supermarkeder for dernæst at tilberede og transformere disse skralderester til et solidt frokostmåltid.

Jeg lærte altså, at De gule veste foretog to forskellige praksisser, der viste sig at være kønsopdelte. Mændene (og enkelte kvinder) debatterede, mens kvinderne (og enkelte mænd) udførte et mere kropsligt arbejde i form af at skralde fødevarer og lave mad. Denne arbejdsdeling, ved vi, gør sig generelt gældende i samfundet, og det er netop opdelingen af Mand/diskurs og Kvinde/krop, feministisk teori har kæmpet for at belyse – for dermed at anfægte og forandre. Med andre ord indebærer begge De gule vestes praksisser værdifulde vidnesbyrd, men inden for samfundsfag er det stadig mest oplagt at studere de politiske ideer og diskurser, der artikuleres til generalforsamlingerne. Vi ved nu, at implikationerne af en sådan analyse er, at viden om kun én side af De gule vestes politiske aktivisme produceres. Denne viden er således kønnet.

Med kropsmaterialistiske briller bør vi derfor udvide vores viden ved at lære af de mere tavse kroppe i køkkenet (det feminiserede arbejde). Da jeg skraldede fødevarer, tilberedte disse og serverede dem for sultne folk sammen med kvinderne (og enkelte mænd), var det ikke ideer om et alternativt samfund, der eksplicit blev ytret. Alligevel artikulerer og konkretiserer dette kropslige arbejde de politiske emner, der bliver talt om i mere abstrakte termer til generalforsamlingerne. I form af madlavningen praktiserer kvinderne på en måde det sociale og økologiske demokratiske samfund, mændene diskuterer, eftersom kvinderne brødføder prekære folk med økologisk overskudsmad.

Vi kan således sige, at den gruppe af gule veste, jeg har fulgt, arbejder for social og økologisk retfærdighed, og deres arbejde afspejler de kønsuligheder, der eksisterer i samfundet. På den ene side legemliggør generalforsamlingerne ideen om maskuline diskurser, mens kvindernes arbejde på den anden side lærer os om mere kropslige praksisser. Pointen er, at uden et kønsperspektiv havde vi muligvis været tilfredse med den mest åbenlyse politiske praksis, der finder sted i generalforsamlingerne. Vi havde derfor risikeret at overse indsigterne fra den sociale kantine – og dermed erfaringerne fra over halvdelen af gruppen. En anden måde at sige det på er, at vores kropsmaterialisme – der ser kroppen og det diskursive som havende samme ontologiske rang – bidrager med at pluralisere og demokratisere omfanget af aktører, der er relevante for vores studier af sociale bevægelser samt for alle andre samfundsfaglige genstandsfelter.

Kroppes økologiske og didaktiske potentialer

Det er mit formål i dette sidste afsnit at udvide det demokratiske potentiale endnu mere ved at foreslå, at kroppe som analyseenhed ikke kun kan indfange kønnede aspekter, men også ikkemenneskelige aktører. Derudover afrunder jeg artiklen med at understrege relevansen af kroppe for læringen i klasserummet.

Lad os først kort vende tilbage til Grosz' feministiske teori, fordi den åbner for, at andre arters kroppe også kan have betydning for vores samfundsfaglige analyser. Én måde at anskue det på er, at selve den ontologiske nivellering af krop/materialitet og ånd/diskurs, Grosz foretager, også som udgangspunkt sidestiller menneske- og ikkemenneskekroppe. Hvor nogle vil mene, at diskurser er særegne for mennesket (Manden), er kroppe til gengæld noget, både mennesker og ikkemennesker deler. Denne form for tænkning finder vi også i Val Plumwoods økofeministiske filosofi, hvor hun udvider den horisontale ontologi ved at tilføje begrebsparret kultur/natur, der resulterer i Mand/diskurs/ånd/*kultur* på den ene side og Kvinde/materialitet/krop/*natur* på den anden side (Lykke, 2012, s. 88; Plumwood, 2003).*

At inddrage kroppe i denne bredeste forstand gør en stor forskel for vores samfundsfaglige analyser. For så vidt angår vores eksempel med De gule veste, kan vi nu – foruden at stille skarpt på kvindernes arbejde med madlavning – også inkludere *naturen*/de fødevarer, de er afhængige af for overhovedet at kunne brødføde prekære mennesker i byen. På den måde kommer maden også til at spille en rolle for aktivismen og det demokratiske arbejde. Dette økofeministiske perspektiv kan faktisk føre os helt ned under jorden, hvor kultiveringsprocesser skaber selve grundlaget for menneskeligt og ikkemenneskeligt liv – også selvom fødevarer og Jorden ikke kan 'tale', og vi dermed ikke kan analysere deres 'diskurser'. Der er i den grad behov for denne udvidelse af vores tænkning i en samtid med klimaforandringer og biodiversitetskriser (*foruden kønsulighed*). Grosz**

* Plumwood inddrager også race og kolonialisme som vigtige dimensioner i den dualistiske model, hun kæmper for at overkomme med økofeminismen (Plumwood, 2003).

** Grosz betegnes som nymaterialistisk frem for økofeministisk tænker. For en introduktion til nymaterialisme se blandt andet (Coole & Frost, 2010; Dolphijn & Van der Tuin, 2012).

og Plumwoods teoretiske rammer forbinder feminismen med denne økologiske tænkning, og vi kan sige, at fælles for dem er kropes betydning.

Selvom denne sidste pointe – som kunne udfoldes i en artikel for sig – åbner flere spørgsmål, end den besvarer, vil jeg afslutningsvis føre os videre til relationen mellem kroppe og didaktik. Fra De gule veste vender vi således nu tilbage til klasseværelset for at fremhæve den didaktiske relevans, kroppe også har i det rum. Det er min bedste overbevisning, at de fleste samfundsfagslærere, der læser med, kan bekræfte min egen erfaring som underviser på Københavns Universitet, hvor jeg tydeligt har oplevet en kønnet opdeling i undervisningslokalet. (En opdeling, jeg tilmed selv har erfaret som kvindelig studerende). Jeg forsker ikke i didaktik, men jeg vil alligevel mene, at når nu vi kender til den feministiske teori om kønsopdeling, må det forpligte os som undervisere til at være opmærksomme på denne udfordring. Udviklingen i folkeskolen og i gymnasiet peger dog på, at det i stigende grad er pigerne, der både i den daglige performance og mht. karakterer klarer sig bedst og på en række punkter ser ud til at overhale drengene i uddannelsessystemet. Se blandt andet artiklen om Køn og motivation i dette nummer af POLIS.

Summe-grupper, der gør elever trygge i at ytre sig, før de skal tale foran hele klassen, kan være én måde at adressere udfordringen på. En anden mulighed kan være at undervise eleverne i, at der faktisk er en grund til, at særligt de kvindelige studerende kan føle, at de kan sige mindre. For det tredje kan man måske mere eksperimenterende spørge, hvad kroppe kan bidrage med for en viden? Hvad fortæller de mere 'tavse' udtryksformer os? Og i forbindelse med de sociale bevægelser kan vi måske lære eleverne, at de gør (og kan gøre) noget aktivt for demokratiet – måske endda bidrage til en social bevægelse – selvom de ikke skriver manifeste eller synger med på kampråb. Fra et demokratisk, feministisk og økologisk perspektiv er sådanne tanker vigtige at reflektere videre over.

Litteratur

- Ahmed, Sara (2017). *Living a Feminist Life*. Durham: Duke University Press.
- Beauvoir, Simone de (2019). *Det andet køn*. København: Gyldendal.
- Bøgh Andersen, Lotte, Hansen, Kasper Møller og Klemmensen, Robert (red.) (2012). *Metoder i statskundskab*. 2. udgave, 1. oplag. København: Hans Reitzels Forlag.
- Butler, Judith (2011). *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of "Sex."* Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge.
- Butler, Judith (2018). *Notes toward a Performative Theory of Assembly*. First Harvard University Press paperback edition. Cambridge, Massachusetts London, England: Harvard University Press.
- Coole, Diana H. og Frost, Samantha (red.) (2010). *New Materialisms: Ontology, Agency, and Politics*. Durham [NC]; London: Duke University Press.
- Gaillard, Edith (2021). *62 Vers de Nouvelles Écologies Populaires?* Écologie & Politique. ed. Fabrice Flipo. Le Bord de l'eau.
- Grosz, E.A. (1994). *Volatile Bodies: Toward a Corporeal Feminism*. Bloomington: Indiana University Press.
- Laclau, Ernesto og Mouffe, Chantal (2002). *Det radikale demokrati: diskursteoriens politiske perspektiv*. Fredriksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Lykke, Nina (2012). *Kønsforskning: en guide til feministisk teori, metodologi og skrift*. 1. udgave. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Piketty, Thomas (2022). *En kort historie om lighed*. København: Information.
- Plumwood, Val (2003). *Feminism and the Mastery of Nature*. Transferred to digital print. London: Routledge.
- Rancière, Jacques (2013). *Hadet til demokratiet*. København: Møller.
- Dolphijn, Rick og van der Tuin, Iris (2012). *New Materialism: Interviews & Cartographies*. Open Humanities Press.
- Tønder, Lars og Thomassen, Lasse (red.) (2005). *Radical Democracy: Politics between Abundance and Lack*. Manchester; New York: Manchester University Press.

Køn, velfærdsmodeller og europæisering

ANETTE BORCHORST

Abstract

Artiklen beskæftiger sig med to obligatoriske temaer i samfundsfagsundervisningen, i form af velfærdsstat og europæisering, og den viser, at køn er en væsentlig central skillelinje, der er vigtig at forstå og nuancere i forhold til begge temaer. Det gælder ikke mindst i lyset af den stigende fokus på køn og ligestilling, der er fulgt i kølvandet på #MeToo-bevægelsen.

Første del af artiklen beskæftiger sig med velfærdsstatsforskningens opdeling af velfærdsstater i tre modeller: en socialdemokratisk model med universelle ydelser rettet mod alle borgere, en liberal model med ydelser rettet mod samfundets svageste og en konservativ korporativ model med obligatoriske forsikringsbase-rede velfærdsydelser. Udgangspunktet for denne opdeling var en analyse af relationen mellem stat og marked, men kønsforskningen har insisteret på, at disse to arenaer skal analyseres i samspil med en tredje arena i form af familien. Hvis man ikke inddrager alle tre arenaer, kan man ikke forklare de markante forskelle, der har været i kvinders placering mellem arbejdsmarked og familie i Vesten. Den socialdemokratiske velfærdsmodel, der har været dominerende i Norden, er blevet kaldt kvindevenlig, fordi den har sikret kvinder valgmuligheder ud over moderskabet, blandt andet ved udbygning af daginstitutioner.

Anden del af artiklen analyserer europæiseringens betydning for velfærdsmodellerne. Danske kvinder var fra 1990'erne og et par årtier frem langt mere EU-skeptiske end mænd, hvilket blandt andet hang sammen med frygten for, at EU truede den kvindevenlige velfærdsmodel. EU's påvirkning af velfærdspolitikken har imidlertid ikke handlet om harmonisering af ydelser, men den har været indirekte i form af koordinering af EU-borgernes rettigheder. Dette er især blevet udfoldet gennem EU-domstolens domme

om to forordninger angående koordinering af EU-borgeres sociale rettigheder. Domstolens aktivistiske linje skal ses i forlængelse af, at EU er præget af en konstitutionel retstradition, der tillægger domstole en langt større betydning for politiske beslutninger end den flertalsdemokratiske retstradition, der præger Danmark og Norden. Her er det parlamentsflertallet, der er helt afgørende for velfærds politik, og domstole har en langt mere tilbagetrukket rolle. I forhold til kønsligestilling er det ikke denne regulering, men i højere grad en række ligestillingsdirektiver, der har haft betydning for national politik. Virkningen af disse ligestillingsstiltag begrænses dog af, at de skal afprøves ved individuelle klager over kønsdiskrimination. Det strider både mod den flertalsdemokratiske tradition og den danske arbejdsmarkedsmodels kollektive tilgang.

Indledning

De nordiske lande betegnes som international fortrop for ligestilling, og det kædes ofte sammen med deres universalistiske, kvindevenlige velfærdsmodel. Denne sammenhæng har også været et centralt forskningstema. Forskningen om køn og velfærdsstat udviklede sig i 1980'erne og et par årtier frem i kritisk dialog med teorier om klasse og velfærdsmodeller. De to forskningsfelter beskæftigede sig med samspillet mellem tre samfundsarenaer i form af stat, marked og familie i tacklingen af sociale problemstillinger*. Der udviklede sig en omfattende debat om, hvordan man kunne gruppere forskellige velfærdsstater.

Køn er en interessant skillelinje i opbakningen til velfærdsstaten, som har været præget af markante kønsforskelle gennem mange årtier. Den danske velfærdsstats betydning for køn og ligestilling har også været et centralt tema i EU**-debatter fra 1990'erne frem til 2000. Ved de danske EU-afstemninger har flere kvinder end mænd stemt nej, men i dag er kønsforskellene i EU-holdningerne begrænsede.

* Familien indgår i civilsamfundet, der ud over familien også omfatter frivillige organisationer og netværk. Artiklen fokuserer på placering af omsorg for børn og gamle som et centralt omdrejningspunkt for diskussionen af køn og velfærdsstat, hvor familien, men ikke det bredere civile samfund, er afgørende.

** I artiklen skrives overalt EU og EU-domstolen, og dermed ser jeg bort fra, at fællesskabet før 2003 blev kaldt EF, og domstolen før 2009 hed EF-Domstolen.

I artiklens første del introducerer jeg den teoretiske debat om velfærdsmodeller, herunder dialogen mellem mainstream-forskningen og kønsforskningen. Begge traditioner skrev sig ind i en skole, der fik betegnelsen 'politics matters', fordi den tillægger politisk-ideologiske faktorer stor betydning for variationer mellem modellerne. Forholdet mellem stat og marked var et nøgletema i denne forskning, men kønsforskningen insisterede på, at samspillet mellem disse to arenaer og familien i varetagelse af omsorg for børn og gamle var en væsentlig differentierende faktor mellem modellerne. Debatten om velfærdsmodeller er stilnet af, og jeg introducerer kort senere års ny-institutionelle bidrag til teorien, da de udgør et væsentligt supplement til teorien.

Artiklens anden del fokuserer på, hvilken betydning EU har haft for velfærdspolitik, og hvilken rolle det har spillet for danske kvinders EU-skepsis. Ved flere folkeafstemninger har det været et centralt spørgsmål, om EU truede den danske velfærdsmodel, og hvilken betydning europæisering havde for danske velfærdsydelser. Jeg ser på betydningen af koordinering af sociale ydelser og forholdet mellem en dansk og nordisk flertalsdemokratisk retstradition sammenlignet med EU's konstitutionelle tradition med stærk betoning af domstolsafgørelser. Afslutningsvis ser jeg på, hvilken rolle EU's ligestillingsinitiativer har spillet.

Velfærdsstatsmodeller

I 1990'ernes og 2000'ernes velfærdsforskning blev en tradition, der gik under betegnelsen 'politics matters', særlig indflydelsesrig. Afsættet for denne skole var kritik af funktionalistiske forklaringer om velfærdsstaters udvikling som en funktion af moderniseringsgraden (Wilensky, 1994). 'Politics matters'-traditionen fremhævede betydningen af politiske alliancer og politisk-ideologisk betonedede forskelle mellem velfærdsstater, og det udløste en komparativ drejning i forskningsanalyserne og talrige sammenligninger af nationale velfærdsstater. Særlig indflydelsesrig var den danske sociolog Gøsta Esping-Ander-

sens teori om tre velfærdsmodeller*, en socialdemokratisk, en liberal og en konservativ-korporativ model. Den første var præget af mange universelle ydelser rettet mod alle borgere, den anden af residuale ydelser rettet mod samfundets dårligst stillede, og den tredje havde mange ydelser, der baserede sig på obligatoriske forsikringsordninger (Esping-Andersen, 1990). De universelle ydelser havde en omfordelende effekt, de residuale var fattigdomsregulerende, og forsikringsordningerne var statusbevarende.

Empirisk var afsættet, i hvilken udstrækning indkomstoverførsler i form af syge- og arbejdsløshedsdagpenge samt pensioner gør lønarbejdere uafhængige af markedet. Graden af uafhængighed af markedet blev målt ved den såkaldte afkommercialiserings- eller decommodificeringsgrad. Dertil kom et mål for stratificering, eller i hvor høj grad velfærdspolitikker understøtter eller afbøder eksisterende statusforskelle mellem klasser. Decommodificeringsgraden var højest i den skandinaviske model og lavest i den liberale model. Velfærdsmodellerne matchede i store træk en geografisk opdeling mellem nordiske socialdemokratiske, vest-kontinentaleuropæiske konservativt korporative og angelsaksiske liberale velfærdsstater. Mange forskere pegede på, at der var store variationer inden for modellerne, f.eks. mellem Frankrig og Vesttyskland, og Esping-Andersen konkluderede, at modellerne skulle forstås som idealtyper, der kunne anvendes som afsæt til at vurdere variationer mellem velfærdsprincipperne og konkrete ydelser. Det er også den måde, de mest anvendes i dag.

Køn og velfærdsstat

Kønsforskningen om velfærdsstaten var i 1970'erne og 1980'erne præget af teorier, som tolkede kvinders ubetalte omsorgs- og husarbejde som et væsentligt element i en patriarkalsk samfundsorden. De var forankret i en meget pessimistisk tilgang til staten, der blev set som et instrument for patriarkatet. Heidi

* Esping-Andersen brugte i sin bog fra 1990 betegnelsen velfærdsregimer frem for velfærdsmodeller for at markere, at teorien ikke kun fokuserede på velfærdsydelserne, men også inddrog beskæftigelse og den generelle sociale struktur (1990, s. 2). I artiklen her bruges udelukkende betegnelsen modeller.

Hartmann (1981) konkluderede f.eks., at patriarkat og kapitalisme indgik i et partnerskab baseret på klasse- og kønsundertrykkelse, og det blev understøttet af staten.

Parallelt med den øvrige velfærdsforskning gjorde kønsforskningen op med en funktionalistisk statstilgang, og kønsforskningen vendte sig også mod komparative velfærdsstatsanalyser. Kritikken af mainstreamforskningen var omfattende og intens. Teorien var kønsblind og generaliserede ud fra mænds situation (Sainsbury, 1994). I dens optik blev kvinderne først synlige, lød kritikken, når de kom ud på arbejdsmarkedet, og omsorgsarbejde for børn og gamle var helt usynligt, både som ubetalt og betalt arbejde. Esping-Andersens dekommodificeringsgrad var ikke et godt mål for kvinder, der snarere blev commodificerede på grund af velfærdsydelse, end de blev dekommodificerede. Serviceydelser, som f.eks. daginstitutioner og plejehjem, indgik ikke i de velfærdsanalyser, der var i fokus. Et grundlæggende problem var, at teorien og dens grundbegreber havde afsæt i en stat-markedsrelation og så bort fra samspillet med familien (Borchorst, 2015b).

Som følge af politiske prioriteringer fastholdt man i den konservative korporative model en mandlig forsørgermodel med manden som familiens forsørger og kvinden som fuldtidshusmor i to-tre årtier længere end i de nordiske lande. Især Vesttyskland, hvor kristeligt demokratiske partier havde været dominerende i lange perioder, understøttede man i forlængelse af den katolske sociallære en mandlig forsørgermodel. I de nordiske lande blev en storstilet tilgang af kvinder til arbejdsmarkedet, især i Sverige og Danmark, understøttet ved udbygning af offentlige serviceydelser, herunder navnlig daginstitutioner.

Nogle kønsforskere forkastede helt Esping-Andersens teori og udviklede alternative modeller, f.eks. med fokus på, *i hvilken grad velfærdsstaterne understøtter og institutionaliserer mænds forsørgerstatus. De skelnede mellem stærke, medium og svage* (Lewis & Ostner, 1994). Andre forskere foreslog, at Esping-Andersens typologi blev suppleret med nye dimensioner, som f.eks. sikring af personlig autonomi eller uafhængighed af staten, markedet og ægtefæller (Orloff, 1993). Samspillet mellem køn og klasse var centralt i de feministiske analyser, og enlige

mødre blev ofte brugt som kritisk målestok for at vurdere køns- og klassebetinget eksklusion og fattigdom (O'Connor, 1993).

De nordiske velfærdsforskere analyserede i første omgang også staten som patriarkatets forlængede arm, men feltet fik en ny drejning med den norske politolog Helga Hernes' konklusion om, at de nordiske velfærdsstater havde et kvindevenligt potentiale (1987, s. 21). Forholdet mellem privat og offentligt var blevet rykket i kølvandet på den nye kvindebevægelses krav om at gøre det private politisk, og det havde sikret kvinder valgmuligheder ud over moderskabet. Kvindebevægelsens mobilisering 'fra neden' havde genereret respons 'fra oven' i form af statsfeminisme, dvs. ligestillingsinstitutioner og statsligt ansatte, der var ansat til at arbejde med ligestilling. Dermed var kvinder kommet til stede i beslutningsfora, der på afgørende vis formede deres livsbetingelser, f.eks. ved beslutninger om fri abort og daginstitutioner.

Metaforen om de kvindevenlige velfærdsstater fik bredt gennemslag og bidrog til en langt mere statsoptimistisk tilgang i skandinavisk kønsforskning om velfærdsstaten, men den var også genstand for kritik, blandt andet for at tage afsæt i hvide middelklassekvinders situation. Etniske minoritetskvinder havde ikke i samme grad fået gavn af velfærdspolitikkerne, og de nordiske landes flertalsdemokratiske tradition sikrede ikke minoritetsgruppers rettigheder. Dermed fik intersektionalitetsperspektivet, der i disse år fik stort gennemslag i kønsforskningen (se Ann-Dorte Christensens artikel på side xxx), også betydning i velfærdsforskningen, og især etnicitet blev føjet til analyserne af køn og klasse.

Samtidig blev det understreget, at de nordiske lande ikke repræsenterer entydige ligestillingssucceser eller kan opfattes som et nirvana, der kan kopieres af andre lande (Lister, 2009). Med den storstilede integration af kvinder på arbejdsmarkedet i 1970'erne og 80'erne fulgte en markant kønsopdeling, især mellem den kvindedominerede offentlige sektor og den mandedominerede private sektor (Borchorst, 2015). De nordiske lande har også fortsat problemer med ligeløn og kønsskævheder i ledelse. Der er også udviklet betydelige forskelle inden for Norden. Danmark er i World Economic Forums sammenligning

af ligestillingsindikatorer rykket længere væk fra de øvrige fire nordiske lande, der er placeret i toppen af indekset. Danmark scorer lavt ift. køn og ledelse, ligeløn og politisk repræsentation (2023). En tydelig forskel mellem Danmark og de øvrige fire nordiske lande er desuden mænds rettigheder til barselsorlov. Det har været en bevidst ligestillingsstrategi i Norge, Sverige og Island at inddrage fædre i omsorg, hvorimod Danmark først og fremmest prioriterede at integrere kvinder på arbejdsmarkedet. Det var det sidste land, der gav fædre adgang til barselsorlov, og også sidste land, der øremærkede en del af orloven til fædre. Derimod har Danmark i mange år ligget i toppen mht. daginstitutionsdækning for de yngste børn (Borchorst, 2015a).

Konklusionerne om kvindevenlige velfærdsstater kan derfor modificeres, men det står fast, at køn er en væsentlig politisk skillelinje. Analyser af danskernes holdninger til velfærdsstaten afspejler, at der er markante og vedvarende kønsforskelle i opbakningen til den, og kvinder er langt mere positive over for velfærdsstaten end mænd (Goul Andersen & Shamshiri-Petersen, 2020). Det kan ikke kun forklares ud fra kvinders egeninteresse i f.eks. daginstitutioner som brugere og ansatte, men gælder også i bredere forstand. Kvinder er f.eks. mere lighedsorienterede end mænd; de er mere kritiske over for nedskæringer, og der har været op til 50 procentpoints forskel i kvinders og mænds holdning til økonomiske strategier af betydning for prioriteringen af velfærdsstaten (Goul Andersen & Shamshiri-Petersen, 2020, s. 185).

Nyudvikling

Der er fortsat interesse for at sammenligne grupper af lande og konkrete problemstillinger som f.eks. ulighed og konkrete velfærdsydelse (arbejdsløshedsydelse m.m.), men spørgsmålet om, hvilke velfærdsmodeller man kan identificere, nyder ikke samme bevågenhed. Det er for kompliceret at analysere det på tværs af mange velfærdsydelse og efter murens fald blevet langt mere kompliceret at konkludere på tværs af øst- og vesteuropæiske lande. Samtidig er der, hvad angår kvinders placering, sket en klar udvikling mod arbejdsmarkedsintegration over hele Vesten, så der er ikke længere tydelige geografiske mønstre og markante forskelle på dette område.

Teoretisk har ny-institutionalismen bidraget til velfærdsstatsforskningen med konklusionen om, at ikke bare 'politics matters'; det gør institutioner også. Institutioner forstås her som formelle regler og rutiner og dominerende værdier og forestillinger, f.eks. i form af diskurser. En version af denne tradition, historisk ny-institutionalisme, har været anvendt i en række velfærdsstatsanalyser. Dens nøglebegreb sporafhængighed (path dependency) betoner det fænomen, at politiske beslutninger f.eks. om velfærdspolitik ofte forfølger samme spor, f.eks. om der er tale om universelle, residuale ydelser eller obligatoriske forsikringsordninger (Streeck & Thelen, 2005). Der er ofte en vis træghed ift. at skifte spor og omlægge konkrete velfærdsydelser, og tidlige beslutninger om et politikområde har ofte stor betydning for senere politiske valg. Det indebærer også, at vilkårene i etableringsperioden samt timing og rækkefølge af beslutninger kan være afgørende.

Et eksempel på en sådan sporafhængighed er den danske politik omkring daginstitutioner og fædres adgang til barselsorlov, der som omtalt ovenfor adskiller Danmark fra de øvrige nordiske lande. Under 1960'ernes højkonktur og store efterspørgsel efter arbejdskraft blev en universalistisk daginstitutionspolitik vedtaget enstemmigt. Beslutninger om adgang for fædre til barselsorlov blev derimod forkastet utallige gange i 1970'erne, hvor der var økonomisk krise og høj arbejdsløshed. Jordskredsvalget i 1973 havde også omkalfatret dansk politik og undermineret den brede konsensus om velfærdspolitik. Det er baggrunden for, at danske børn kommer tidligst i institution i Norden, mens danske fædre har de svageste orlovsrettigheder i nordisk sammenhæng. De holder også den korteste orlov (Borchorst, 2015a).

EU en trussel for velfærdsstaten?

Den komparative velfærdsstatsforskning analyserede tidligere helt overvejende velfærdspolitik som et nationalt anliggende, men europæiseringen har fået større betydning for velfærdspolitikken. I den danske debat ved Maastricht-afstemningerne i 1992 og 1993 og ved euro-afstemningen i 2000 var det et tilbagevendende tema, om EU påvirkede den universelle velfærdsstatsmodel mere end andre modeller. Konkret blev det diskuteret, om EU og specifikt den politiske union og euroen var en

garant eller en trussel mod den danske velfærdsstat og mod den nordiske velfærdsmodel. Spørgsmålet var, om skattefinansierede universelle ydelser rettet mod alle borgere var mere truede end f.eks. forsikringsbaserede ydelser.

Den danske debat om europæiseringens virkninger fokuserede i de første årtier af medlemskabet på, om EU-regler ville føre til harmonisering af ydelser på tværs af medlemslandene. Påvirkningen var indirekte i form af negative integrationsskridt, der sigtede mod at fjerne barrierer for arbejdskraftens frie bevægelighed, mere end der var tale om positive integrationstiltag i form af egentlige socialpolitiske initiativer. Helt afgørende for europæiseringen var to forordninger fra hhv. 1968 og 1971 om sociale rettigheder, der lagde op til *koordinering* af sociale ydelser. Den første forordning stipulerede et grundlæggende princip om *ligebehandling* af EU-borgere. Den forbød direkte og indirekte forskelsbehandling af EU-borgere pga. nationalitet, så medlemslande ikke må begrænse sociale ydelser til deres egne borgere. Den anden forordning fastslog et princip om *eksportabilitet*, der giver ret til at få udbetalt sociale ydelser overalt inden for EU, samt *et aggregerings- eller sammenlægningsprincip*, der betyder, at forsikrings- eller optjeningsperioder i forskellige lande skal lægges sammen, f.eks. ved adgang til arbejdsløshedsunderstøttelse (Borchorst, 2015c).

EU-Domstolen har i sine domme spillet en aktiv rolle i at udvide rækkevidden af disse forordninger. Reglerne handlede i første omgang om vandrende arbejdstagere, men blev gradvis udvidet til at omfatte familiemedlemmer, gamle, studerende osv., og dertil kom, at antallet af ydelser, der er omfattet, også blev udvidet betragteligt. Koordineringen af sociale ydelser har imidlertid kun effekt for indkomstoverførsler og påvirker ikke serviceydelser som f.eks. daginstitutioner.

EU-Domstolens dynamiske fortolkningsstil, hvor den ikke blot ser det som sin opgave at følge retten, men også at udvikle den, udspringer af den *konstitutionelle retstradition*, der karakteriserer EU (Borchorst, 2015c). Dette harmonerer ikke godt med den danske *flertalsdemokratiske tradition*, hvor domstole traditionelt har spillet en passiv rolle og sjældent har betydning for velfærdspolitik. Her er der stor opbakning til 'intet over eller ved

siden af Folketinget' og dermed, at det helt afgørende er og bør være parlamentariske flertalsbeslutninger (Borchorst, 2015c).

Efter *østudvidelserne* opstod der en omfattende debat tematiseret som 'velfærdsturisme' i de nordvestlige medlemsstater. Betegnelsen bygger på en antagelse om, at EU-borgere bevæger sig efter de mest generøse velfærdsordninger. Især retten til at tage børneydelser med tilbage til hjemlandet var omdiskuteret i Danmark og Tyskland, og det var et nøgletema i Brexit-debatten i Storbritannien. En anden debat drejer sig om 'social dumping', dvs. at virksomheder og arbejdsgivere benytter sig af EU-reglerne til at underbyde lønninger.

Sideløbende har EU gennemført en række social- og arbejdsmarkedspolitiske initiativer, og gennem de senere år har en strategi for *sociale investeringer*, forstået som målrettede forsøg på at fjerne køns- og klassebetinget fattigdom, sigtet mod at styrke EU's konkurrenceevne. Denne strategi blev lanceret i en rapport til EU-Kommissionen af Gøsta Esping-Andersen i forbindelse med EU's 2020 vækststrategi (Esping-Andersen, 2002). Her anbefalede han de skandinaviske kvindevenlige løsninger, blandt andet med udbygning af børneinstitutioner som middel til at integrere kvinder på arbejdsmarkedet og udrydde børnefattigdom.

EU, ligestilling og retstraditioner

Frygten for, at EU truede den danske velfærdsstat, bidrog i starten af dansk EU-medlemskab til danske kvinders EU-skepsis. Ved alle danske EU-afstemninger har nej-procenten været højere blandt kvinder end blandt mænd. Kønsforskellen var på 1 procentpoint ved tiltrædelsesafstemningen i 1972, og ved Maastricht-afstemningerne i 1992 og 1993 var den på hhv. 7 og 10 procentpoint. Den toppede på 15 procentpoint ved euro-afstemningen i 2000 (Goul Andersen & Shamshiri-Petersen, 2020, s. 203). Også ved afstemningen om forsvarsforbeholdet i 2015 stemte kvinder oftere nej end mænd (forskul på 7 procentpoint), men målt ud fra et spørgsmål om den generelle holdning til EU var danske kvinder i 2019 blevet mere positive over EU end mænd (Goul Andersen & Shamshiri-Petersen, 2020).

Det skal formentlig ses i sammenhæng med, at europæiseringen ikke direkte har truet velfærdsstatens kvindevenlige træk. Samtidig har det været et gennemgående og systematisk træk ved EU-politikken at understøtte integration af kvinder på arbejdsmarkedet og sikre ligestilling ift. løn, pensioner og alle typer kønsdiskrimination på arbejdsmarkedet (Borchorst & Rolandsen, 2019). EU har gennemført omfattende ligestillingspolitiske initiativer. De første var direktiverne om ligeløn og ligebehandling fra hhv. 1975 og 1976, som blev implementeret i danske love om ligeløn i 1976 og ligebehandling i 1978. Dermed fik Danmark de første egentlige ligestillingslove på initiativ fra EU. Disse direktiver baserede sig på et forbud mod kønsdiskrimination, der i forlængelse af den konstitutionelle retstradition skulle forfølges via individuelle klager ved nævn eller civile domstole.

Den individuelle retstradition harmonerer ikke godt med den danske flertalsdemokratiske tradition, og den strider også mod den kollektive tankegang, der er omdrejningspunktet for den danske arbejdsmarkedsmodel med kollektive overenskomster og et selvstændigt kollektivt arbejdsretssystem.

Derfor er f.eks. antallet af ligelønssager, der søges løst ad denne vej, begrænset. Samtidig har ligelønslovens formulering om lige løn for arbejde af samme værdi ikke fået stor betydning, fordi arbejdsmarkedet generelt er kønsopdelt, og der er ikke nogen tradition for jobvurdering i Danmark.

Ligebehandlingsloven blev i 1980'erne justeret til også at omfatte forbud mod seksuel chikane, og her var påvirkningen af den nationale tilgang langt større, blandt andet fordi dette spørgsmål ikke var omfattet af aftaler eller regulering, før det blev taget op af EU-Kommissionen i midten af 1980'erne. Endelig har EU-beslutninger gennem de senere år fået betydning i Danmark, f.eks. fik danske fædre i 2022 øremærket barsel på 11 uger som følge af et EU-direktiv.

Konklusion og didaktiske overvejelser

I kølvandet på #MeToo-bevægelsen, og især den seneste bølge med start fra efteråret 2020, er der kommet stigende opmærksomhed omkring ligestilling og køn, og de yngre generationer

er præget af utålmodighed ift. at acceptere krænkelse og uligestilling. Det gør spørgsmålet om køn aktuelt i undervisningen om velfærdsstat og europæisering, der er obligatoriske i samfundsfagsundervisningen. Samtidig er intersektionalitetsperspektivet væsentligt, da køn spiller sammen med klasse, etnicitet, alder m.m.

Jeg har i artiklen præsenteret teorier om køn, klasse og velfærdsmodeller og understreget betydningen af at analysere samspillet mellem tre væsentlige arenaer: marked, stat og familie. Dette samspil har i forlængelse af de dominerende politiske ideologier varieret i europæiske velfærdsstater. Der har været betydelig variation i kvinders tilknytning til arbejdsmarkedet og i fordelingen af omsorgsansvar mellem staten og familien i europæiske lande.

Mens velfærdsstater tidligere helt overvejende blev analyseret ud fra en national betragtning, så kan man i dag ikke se bort fra den betydning, EU har for velfærdsstaterne i medlemslandene. Påvirkningen har dog været anderledes end det, man først forventede i Danmark. Det drejer sig ikke om *harmonisering* af velfærdsydelser, men om *koordinering* og mere om indirekte virkninger, og EU-Domstolen har spillet en meget direkte og aktivistisk rolle, der ligger i forlængelse af den konstitutionelle retstradition, der præger EU. Europæiseringen har utvivlsomt påvirket medlemsstaternes velfærdspolitik, men påvirkningen har ikke været større for den nordiske socialdemokratiske model end for de andre modeller.

Afsættet for EU's ligestillingslovgivning er forbud mod kønsdiskrimination (og diskrimination ift. etnicitet, alder m.m.). Dette forfølges via individuelle sagsanlæg og klager, som imidlertid strider mod den danske kollektive arbejdsmarkedstradition og den danske flertalsdemokratiske tradition, hvilket gør det vanskeligt at udnytte potentialet i praksis. Samtidig har en del ligestillingsinitiativer påvirket dansk ligestillingspolitik meget direkte, fordi Danmark ikke selv har gennemført mange ligestillingsinitiativer. Det gælder f.eks. for øremærket fædrebarsel.

Litteratur

- Abrahamson, Peter og Borchorst, Anette (1996). *EU og Socialpolitik*. København: Rådet for Europæisk Politik Skrift nr. 13.
- Abrahamson, Peter og Borchorst, Anette (2002). "EU – en udfordring for den danske velfærdsstat?". *Politica*, 34(1), 38-52.
- Borchorst, Anette (2015a). "Mor, far, staten og småbørnene". I Borchorst, Anette og Dahlerup, Drude (red.) *Før og efter stemmeretten. Køn, demokrati og velfærd* (147-168). København: Frydenlund Academic.
- Borchorst, Anette (2015b). "Køn, forsørgerbegreb og universalisme". I Albrekt Larsen, Christian og Goul Andersen, Jørgen (red.) *Den universelle velfærdsstat – Funktionsmåde, folkelig opbakning og forandring* (193-206). København: Frydenlund Academic.
- Borchorst, Anette (2015c). "Euro-pæisering og universalisme". I Albrekt Larsen, Christian og Goul Andersen, Jørgen (red.) *Den universelle velfærdsstat – Funktionsmåde, folkelig opbakning og forandring* (207-220). København: Frydenlund Academic.
- Borchorst, Anette og Agustín, Lise Rolandsen (2019). "Europæisering af dansk ligestillingspolitik". I Holst, Cathrine, Skjeie, Hege og Teigen, Mari, *Europæisering av nordisk ligestillingspolitikk* (106-122). Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Esping-Andersen, Gøsta (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Oxford: Polity Press.
- Esping-Andersen, G. m.fl. (2002). *Why we need a New Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- Goul Andersen, Jørgen og Ditte Shamshiri-Petersen (2020). "Værdimæssig polarisering: Kønsforskelle i politiske holdninger". I Borchorst, Anette og Dahlerup, Drude (red.) *Konflikt og konsensus: Det danske ligestillingspolitiske regime (167-220)*. København: Frydenlund Academic.
- Hartman, Heidi (1981). "The unhappy marriage between Marxism and Feminism". I Sargent, Lydia (red.) *Women and Revolution*. Boston: South End.
- Hernes, Helga (1987). *Welfare State and Woman Power. Essays in State Feminism*. London: Norwegian University Press.
- Lewis, Jane og Ilona Ostner, I. (1994). *Gender and the Evolution of European Social Policies*. Bremen: Zentrum für Sozialpolitik, Universität Bremen, Arbejdspapir, nr. 4.
- Lister, Ruth (2009). "A Nordic Nirvana? Gender, Citizenship, and Social Justice in the Nordic Welfare States". *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 16(2), 242-278.
- O'Connor, Julia S. (1993). "Gender, Class and Citizenship in the Comparative Analysis of Welfare State Regimes: Theoretical and Methodological Issues". *British Journal of Sociology*, 44(3), 501-518.
- Orloff, Ann Shola (1993). "Gender and the Social Rights of Citizenship: The Comparative Analysis of Gender Relations and Welfare States". *American Sociological Review*, 58, 303-328.
- Streeck, Wolfgang og Thelen, Kathleen (2005). *Beyond Continuity. Institutional Changes in Advanced Economics*. Oxford: Oxford University Press.
- World Economic Forum (2022). *Global Gender Gap Report*, Global Gender Gap Report 2022 | World Economic Forum (weforum.org)

Mainstream økonomisk tænkning med et feministisk verdenssyn

J E P P E D R U E D A H L

Abstract

Denne artikel argumenter for, at moderne mainstreamøkonomisk tænkning har udviklet en empirisk og teoretisk værktøjskasse, som ikke påkræver et bestemt verdenssystem. Homo economicus er en maskulin arketype, men efter de sidste årtiers øgede fokus på empiriske studier gør mainstreamøkonomisk forskning i dag brug af et langt mere vidtfavnende menneskesyn.

God undervisning i samfundsøkonomi skal både afdække bredden i de mainstreamøkonomiske analyseværktøjs anvendelighed og deres begrænsninger, hvor andre samfundsvidenskaber må på banen. Økonomi handler ikke kun om det, der foregår på markedet, men også om f.eks. valg af partner og arbejdsdeling mv. i hjemmet. Adfærdsøkonomi er i dag en integreret del af økonomisk tænkning. Det indbefatter et mere realistisk billede af mennesket som intentionelt og fremadskuende og med stærke egeninteresser, men også formet af kultur og normer, med tætte bånd til andre mennesker, og med en begrænset fatteevne og underlagt diverse biases.

Fra et feministisk perspektiv er mainstreamøkonomiske analyser brugbare for både at afprøve mulige forklaringshypoteser og for at finde frem til de bedste midler for at opnå ønskede mål. Og det kræver ikke en tro på, at homo sapiens er homo economicus, hverken for at bruge de teoretiske eller de empiriske analyseværktøjer. Det feministiske perspektiv understreger også, at et snævert mål om øget (markeds)forbrug ikke kan stå alene. Meget andet gør livet værd at leve. At være sund og rask, at drage omsorg for andre og selv modtage omsorg, at bevare og beskytte naturen osv. Mainstreamøkonomisk tænkning kan ikke sige noget om, hvor-

vidt disse mål er gode eller dårlige, men kan bruges til at bestemme, hvordan de nemmest opnås i praksis.

Introduktion

Det grundlæggende økonomiske spørgsmål er, hvordan menneskeheden fremskaffer og distribuerer de subsistensmidler og den omsorg, som er nødvendig for artens reproduktion og selvudfoldelse. I vores nuværende samfund spiller produktion til og handel gennem markeder en central rolle herfor. I megen økonomisk tænkning og undervisning tages der derfor udgangspunkt i netop dette. Men ingen kan købe eller sælge, før de er blevet født og opfostret af forældre.

Den klassiske arketype i økonomi er *homo economicus*. Det er et individ, som for det første er ubegrænset rationel og fuldt ud egoistisk, og for det andet er køns- og historieløs. Det eneste problem for *homo economicus* er at økonomisere med brugen af knappe ressourcer. Økonomiseringen handler om at opnå det samme mål med færre midler. Det forudsætter derfor altid en *kvantificering* af både mål og midler.

For rigtige mennesker, *homo sapiens*, er økonomisering også nødvendig. Vores tid er uundgåeligt begrænset, og vores resourceforbrug kan ikke vedvarende bryde grænserne for bæredygtighed. Der kan kastes et økonomisk-kvantitativt blik på alle sider af menneskelivet og samfundet. Men så snart interpersonelle relationer, kultur, normer og andre svært kvantificerbare størrelser spiller en afgørende rolle, træder begrænsningerne i denne synsvinkel tydeligere frem.

Fraværet af køn i økonomisk tænkning har oftest været en ulempe for kvinder. Deres biologiske centrale rolle i reproduktionen er blevet overset, og deres arbejde i hjemmet er ikke blevet talt med i de officielle statistikker. I en traditionel forståelse af maskuline og feminine værdier er *homo economicus* klart en mand.

Betyder det så, at mainstreamøkonomisk tænkning må afvises fra et feministisk perspektiv? Det korte svar er nej. Moderne mainstreamøkonomisk tænkning har bevæget sig langt ud over den mandlige *homo economicus*. Én mulig definition af mainstreamøkonomi er, at det er den økonomiske forskning, som bedrives på de økonomiske institutter på verdens førende universiteter. Det er en samling teoretiske og empiriske analy-

seværktøjer og hverken en samling givne spørgsmål eller svar. De færreste kalder her deres forskning feministisk, men få ser en modsætning til et feministisk verdenssyn.

I det følgende vil jeg give en række eksempler på nyere økonomisk forskning med et kønnet perspektiv og diskutere den i forhold til et feministisk verdenssyn og den økonomiske samfundsdebat. Jeg vil undlade at give en præcis definition af, hvad et feministisk verdenssyn er. Der er mange mulige definitioner at tage fra. Alt efter hvilken man vælger, kan brugbarheden af mainstreamøkonomis værktøjer variere. Min overordnede pointe er dog, at deres værdi aldrig går i nul.

Kvindernes indtræden på arbejdsmarkedet efter 2. verdenskrig er en af de mest betydningsfulde økonomiske udviklinger i det 20. århundrede. I Danmark og resten af Skandinavien er kvinders erhvervsfrekvens i dag næsten på niveau med mænds. Det gør et kønnet perspektiv helt uundgåeligt, selv hvis fokus er på den markedsøkonomiske udvikling.

Undersøgelser af underbetaling af kvinder går tilbage til Pauley Marshall i slutningen af 1800-tallet, og analyser af værdien af kvinders arbejde i hjemmet går tilbage Margaret Reid i 1930'erne. Men kvinder blev først for alvor synlige i økonomisk forskning, da Gary Becker fra 1960'erne begyndte at anvende klassiske økonomiske værktøjer såsom nyttemaksimering til at forstå, hvordan valg træffes i husholdninger.* Eksempelvis om, hvem der arbejder mest henholdsvis ude og hjemme. Det fik han Nobelprisen for i 1992. I dag er det helt standard i den økonomiske forskning at bruge økonomisk optimerende adfærd og cost-benefit-analyser på spørgsmål om partnervalg, fertilitet, børneopdragelse mv. Dette brede mulige emnefelt for økonomiske analyser er også vigtigt at pointere i undervisningen. I den tidligere forskning blev husholdningen opfattet som en enhed, eller sågar med en altruistisk patriark. Siden 1990'erne er konflikter og forhandling inden for husholdningen også blevet teoretiseret og modelleret.**

* Empirisk set var Mincer (1962) og Mincer og Polachek (1974) banebrydende studier af kvinders arbejdsudbud. See også Goldin (2006).

** Se eksempelvis Browning, Chiappori og Weiss (2014) og Chiappori og Mazzocco (2017).

Empiri frem for teori

Økonomiske analyser med kvinder i centrum har også vundet frem, i takt med at den økonomiske videnskab er blevet langt mere empirisk. Når blikket kastes på data på individniveau, står det klart, at køn er en central variabel at tage højde for. Der er store forskelle i de økonomiske valg, som mænd og kvinder træffer, også når de er i ellers umiddelbart ens omstændigheder. Det bidrager på sigt til, at de ender op i forskellige omstændigheder med forskellige valgmuligheder og derfor forskellige slutresultater. Det er et vigtigt økonomisk forskningsspørgsmål at forstå hvorfor.

En oversigt over denne forskning findes blandt andet i *The Oxford Handbook of Women and the Economy* (Averett, Argys & Hoffman, 2018) og et særnummer af *European Economic Review* (Cozzi, Francesconi, Lundbø, Mantovan & Sauer, 2018). Gennemgange af litteraturen findes også i Albanesi, Olivetti og Petrongolo (2022) og Cortéz og Pan (2023).*

De seneste år har særligt børns betydning for kvinder og mænds relative indkomst tiltrukket sig megen opmærksomhed. Forskning på danske data (Kleven, Landais & Søgaard, 2019) har vist, at kvinders indkomstab, når de får børn, den såkaldte *børnestråf*, i årtier har været på ca. 20 %, mens andre former for kønsforskelle i indkomst er mindsket.

Effekten er vedvarende eller sågar permanent og drives af, at kvinder med børn begynder at arbejde relativt mindre og tager jobs med lavere løn, blandt andet i det offentlige. Ud over på helt kort sigt er børnestråffen den samme for adoptivforældre (Kleven, Landais & Søgaard, 2021), hvilket viser, at det ikke handler om en effekt af at have født.**

* Blau og Winker (2018) er en bredt anvendt grundbog på universitetsniveau. Den bruges bl.a. i faget *Economics of Gender* på Økonomisk Institut, Københavns Universitet. Faget undervises af Miriam Wüst, og fagbeskrivelsen er tilgængelig online her: <https://kurser.ku.dk/course/a%3c3%98ka08237u>. Et relateret, men mere teknisk fag er *Household Behavior over the Life Cycle*, som undervises af Thomas Høgholm Jørgensen. Fagbeskrivelsen er tilgængelig online her: <https://kurser.ku.dk/course/a%3c3%98kk08427u>.

** Forskningen i børnestråffen er også et interessant eksempel på den form for empirisk arbejde, som er vundet frem i økonomi. I stedet for kun at se på *korrelationer* i data er målet at afdække *kausale* sammenhænge. Det kræver en såkaldt *identifikationsstrategi*. I studierne af børnestråffen er argumentet, at mænds og kvinders indkomst udvikler sig helt parallelt op til fødslen af første barn, hvorfor effekten heraf kan tolkes kausalt.

Meget tyder derimod på, at sociale normer er en central del af forklaringen. Børnestraffen er således større i tidsperioder og områder, hvor spørgeskemaundersøgelser viser, at stereotype kønsopfattelser er mere udbredte (Kleven, 2022).

Sociale normer

Betydningen af sociale normer kan også dokumenteres i forhold til, hvem der tager mere barsel, når muligheden tilbyder sig. Lassen (2022) viser, at det gør kvinder særligt, når de har haft hjemmegående mødre, eller hvis deres søstre har taget lang barsel. Samtidig viser Druedahl, Ejrnæs og Jørgensen (2019), at kvinder tager langt det meste af barslen uanset deres indkomstandel, men at der er en vis evidens for, at øremærket barsel til mænd vedvarende øger kvinders andel af husholdningsindkomsten.*

Brenøe (2022) viser, at kvinders uddannelsesvalg bliver mere kønsstereotyp, når de har en bror sammenlignet med en søster, hvilket kan skyldes en mere kønsstereotyp opdragelse.

Samlet set er betydningen af sociale normer for afgørende økonomiske beslutninger altså ikke til at komme uden om. Den økonomiske teori halter dog efter, som Bertrand (2020) og Lundberg (2022) diskuterer.** Værdifuld inspiration fra sociologi og antropologi er nok nødvendig her. Fra et undervisningsperspektiv understreger det også, at skillelinjerne mellem de forskellige grene af samfundsvidenskaben ikke behøver være så skarpt optrukne.

Det passer også sammen med den generelle bevægelse, der har været væk fra homo economicus i økonomisk tænkning siden 1980'erne. Den gren af økonomi, som almindeligvis benævnes *adfærdsøkonomi*, er i dag en integreret del af store dele af økonomisk tænkning. Det er et meget mere realistisk billede af mennesket som intentionelt og fremadskuende og med stærke egeninteresser, men også formet af kultur og normer, med tætte bånd til andre mennesker, og med en begrænset fatteevne og underlagt diverse biases.

* Studier af effekten af barselsordninger gennemgås i Canaan, Lassen, Rosenbaum og Steingrimsdottir (2022). Adgangen til barselsordninger forbedrer generelt både kvindens og barnets helbred og kvindens tilknytning til arbejdsmarkedet. Effekter er dog små ud over 6 måneder og kan her være skadelige for kvinders tilknytning til arbejdsmarkedet.

** Se også Albanesi, Olivett og Petrongolo (2022) og Cortés og Pan (2023).

Diskrimination og grådige jobs

En anden ofte nævnt hypotese for at forklare indkomstforskellen mellem mænd og kvinder er *diskrimination*. Forstået som ulige løn for helt lige arbejde har den ovenfor citerede litteratur ikke kunne finde entydig kausal evidens herfor. Det kan dog ikke afvises at være del af forklaringen på eksempelvis fraværet af kvinder på toppen af karrierestigen og i lederstillinger. Hansen, Harmenberg, Öberg og Sievertsen (2021) viser, at glasloftet for kvinders indkomst har været uændret over de sidste årtier relativt til den generelle indkomstudvikling. Vesterlund, Babock, Peyser og Weingart (2023) har også påpeget, at kvinder forventes at tage og udfører flere ikke-forfremmende opgaver på alle niveauer af karrierestigen.*

Endelig kan udefra pådannede normer og kønsopfattelser opfattes som diskrimination, selv når normerne er internaliserede. Når kvinders selvrapporterede livsglæde ikke er lavere i lande med meget sexismen (Bertrand, 2020), betyder det ikke, at sexismen ikke er et problem.

Studier af mænd og kvinders medfødte evner og personligheder viser, at kønslighederne er langt større end forskellene (Hyde, 2014). Mænd lader til at være mere villige til at konkurrere og tage risici, mens kvinder scorer lidt højere på empati, medfølelse og varme. Men forskellene er små og kan fortsat skyldes kulturel påvirkning. Det er langt fra oplagt, at det kvantitativt kan forklare de observerede forskelle i de økonomiske valg og derfor den økonomiske position, mænd og kvinder ender op i.

Goldin (2014, 2021) påpeger dog, at vores indretning af arbejdsmarkedet kan puste selv små forskelle op. Hun viser, at det, hun kalder *grådige jobs*, gør det svært for begge forældre i en børnefamilie at gøre karriere samtidig. Det økonomiske afkast på at gøre halvt karriere er elendigt, og derfor er det oplagte valg, at kun én skal gøre det. Det vil i Goldins øjne altid være problematisk. Det er derfor det grundlæggende problem, som i hendes øjne skal løses. Her kunne større fleksibilitet på

* VIVE (2020) viser, at der i Danmark er en betydelig forskel i timeløn for mænd og kvinder på godt 14 %. Statistisk set kan tre fjerdedele af denne forskel henføres til målbare forskelle i forhold som eksempelvis uddannelse, erhvervs erfaring, sektor, branche og arbejdsfunktion. Men det forskyder egentlig bare spørgsmålet til, hvorfor disse forhold er målbart forskellige for mænd og kvinder.

arbejdsmarkedet spille ind, men det er sværere end som så at omsætte i konkret policy.

Erklæret feministisk økonomi

Kombinationen af et styrket fokus på empiri og en bredere teoretisk forståelse af mennesket gør, at mainstreamøkonomisk tænkning er langt mere robust over for kritik end tidligere.

Det er derfor i stigende grad svært at se de fundamentale forskelle mellem mainstreamøkonomer og erklærede feministiske økonomer omkring *International Association for Feminist Economics* og tidsskriftet *Feminist Economics*. Se eksempelvis Nelson (1995, 2008, 2020), Wooley (1995), Folbre (2010), Himmelweit (2018) og Becchio (2019).

Økonomi er dog fortsat en mandsdomineret profession. Modsat andre samfundsvidenskaber er der fortsat et flertal af mænd blandt de studerende. Hvis vi tæller i professorer, halter økonomi sågar efter store del af naturvidenskaben. I samfundsdebatten er der ligeledes en stor overvægt af mandlige økonomiske kommentatorer. Det øger risikoen for kønsbias både direkte i de analyser, der laves, og indirekte gennem emnevalg. Også selvom de analyseværktøjer, mainstreamøkonomer anvender, ikke som sådan har et kønsbias.

Den relevante kritik af mainstreamøkonomi er derfor i højere grad *kvantitativ* end *kvalitativ*: At homo economicus stadig fylder for meget i forskningen, og særligt i undervisningen. At analyseværktøjerne stadig anvendes for snævert, og indsigter fra andre samfundsvidenskaber overses i praksis. At den form for økonomi, som dominerer i samfundsdebatten, fortsat i for høj grad er af den gamle skole.

BNP

Feministiske perspektiver på økonomi kan både forstås *positivt* i den forstand, at de forbedrer vores forståelse af, hvordan økonomien faktisk hænger sammen. Men de kan også have en *normativ* dimension, i hvordan den *bør* hænge sammen.

Fraværet af værdien af hjemmeproduktionen, som kvinder overvejende står for, i de officielle statistikker fremhæves ofte. Det er sigende, at vi som samfund bruger mange ressourcer på at opgøre al den økonomiske aktivitet, som fore-

går på markeder, men i langt mindre grad det, der foregår i hjemmet.

Vi har dog opgørelser over, hvor mange timer der bruges på diverse arbejdsopgaver i hjemmet*, og hvis der ganges med, hvad timelønnen ville være, hvis en lignende service skulle købes på markedet, kan man regne en samlet værdi ud.

Bredere kan det også siges, at det feministiske perspektiv understreger, at et snævert mål om øget (markeds)forbrug ikke kan stå alene. Der er meget mere, som gør livet værd at leve: At være sund og rask. At have tid til at være sammen med venner og familie. At bevare og beskytte naturen. At drage omsorg for andre og selv at modtage omsorg.

Kun noget af dette kan kvantificeres og inkluderes i opgørelsen af BNP. Al den tid, som forældre bruger med deres børn, kan ses som en investering i deres såkaldte *humankapital* og deres fremtidige indtjeningsmuligheder. Men det er bestemt ikke moralsk uproblematisk. Som filosofen Michael Sandel har påpeget, kan en aktivitet miste sin værdi, hvis den gøres op i kroner og øre. Hvis den instrumentaliseres. Venner kan ej købes for penge. Skellet mellem arbejdstid og fritid er ikke entydigt.

Økonomiske analyser kan altid højst give et bedste bud på, hvilket *mulighedsrum* der er for alternative politiske initiativer. Det er uundgåeligt et politisk spørgsmål, hvilke muligheder der skal realiseres for at skabe det gode samfund. Politikere vil gerne beskrive deres reformer som ubetinget gode. Det er de sjældent. Et centralt element i undervisning i samfundsøkonomi er derfor at afdække og kvantificere de faktiske trade-offs, som de politiske beslutninger sker på baggrund af.

Dynamiske effekter

Et problem er dog manglen på evidens. Når det kommer til justeringer af store dele af skatte- og arbejdsmarkedspolitikken, er der et utal af empiriske forskningsstudier. Der er enorm usikkerhed, men der er trods alt noget at begynde ud fra. Når det kommer til offentlige udgifter, er der tit ingen eller meget få

* I Danmark laver Rockwoolfondens Forskningsenhed jævnligt tidsundersøgelser. Se Bonke og Christensen (2018). Tilgængelig online her: <https://www.rockwoolfonden.dk/app/uploads/2018/11/Hvordan-bruger-danskerne-tiden.pdf>.

empiriske studier, eller der er kun evidens for et meget specifikt tiltag i en specifik situation.*

Denne historisk betingede skævhed i evidens kan give et problematisk status quo-bias. Når der hverken er evidens for eller imod effekten af et specifikt tiltag, må politikerne i sidste ende stå på mål for de effekter, de tror på. Der er fare ved at lave en masse tiltag med usikre effekter i forventning om store positive effekter for statskassen i fremtiden. Men det er heller ikke oplagt, at der ingen risiko skal løbes. Hvis der skulle have været forudgående evidens for hvert skridt, var velfærdssamfundet aldrig blevet opbygget.

Offentlige lønninger

Et særligt betændt spørgsmål er offentlige lønninger, ikke mindst lønnen i de typiske kvindefag. Økonomi kan dog ikke give svaret på, hvad der er et *retfærdigt* lønniveau. Det er i sidste ende et politisk spørgsmål.

På et frit marked vil lønnen tilpasse sig sådan, at to jobs, som kræver de samme evner, kun kan have forskellig løn, hvis der er andre ikke-monetære fordele ved det ene relativt til det andet. Eksempelvis hvis det er mere interessant, sjovere eller mindre stressende. Det er der en vis form for betinget fairness i. Virksomhederne vil desuden betale en højere løn til dem, som kan producere mere. Hvis det skyldes en større arbejdsindsats, er der bred enighed om, at det er retfærdigt. Men det bliver mere kompliceret, hvis det skyldes medfødte evner.

Der, hvor økonomer for alvor kan komme på banen, er i forhold til mangel på specifikke grupper af offentligt ansatte. Siden 1980'erne har lønninger for privat og offentligt ansatte udviklet sig nogenlunde parallelt. Ligesom de offentlige finanser må og skal være holdbare, skal den offentlige sektor også kunne skaffe den arbejdskraft, den har brug for. Derfor må de offentlige lønninger følge trop med de private lønninger. Men hvis arbejdsforholdene i det offentlige ikke følger med arbejdsforholdene i det private, er yderligere lønstigninger derudover nødvendige.

* Et forsøg på at kvantificere effekterne af sociale indsatser er den *social-økonomiske investeringsmodel* (SØM), som VIVE har (videre)udviklet. Dokumentationen er tilgængelig her: <https://www.vive.dk/da/udgivelser/socialoekonomisk-investeringsmodel-soem-11230/>.

Når færre søger ind på de store velfærdsuddannelser, og offentligt ansatte går tidligere på pension end privat ansatte, er det indikationer på, at offentlige jobs er blevet relativt mindre fordelagtige. Fra et økonomisk styringssynspunkt er det nødvendigt at rette op på en sådan ubalance på den ene eller anden måde. Eksempelvis gennem relativt højere løn til disse grupper af offentligt ansatte.

Afslutning

Økonomi er for vigtigt til at blive overladt til økonomer. De økonomiske analyseværktøjer skal bruges til at finde svar på de spørgsmål, som befolkningen ønsker at stille. Den britiske økonom Joan Robinson skulle efter sigende have sagt i 1950'erne, at ”*formålet med at studere økonomi ikke er at lære en række færdiglavede svar på økonomiske spørgsmål, men at lære, hvordan man undgår at blive snydt af økonomer*”.

Det feministiske verdenssyn kan bidrage både med *positive*, altså *deskriptive*, perspektiver på, hvordan mennesket er, og hvad det betyder for, hvilke spørgsmål det er vigtigt at stille os selv, og hvilke hypoteser vi skal opstille for effekten af økonomisk politik. Det kan også bidrage med *normative* perspektiver på, hvordan samfundet bør indrettes, og derfor hvilke midler økonomer skal ansøge effekten af.

Moderne mainstreamøkonomisk tænkning er en empirisk og teoretisk værktøjskasse, som ikke står i modstrid med et feministisk verdenssyn. Økonomi er en del af samfundsvidenskabens og kan blandt andet bidrage med matematisk stringente modeller og kvantitative økonomiske analyser af alle dele af menneskelivet og vores samfund. Økonomer kan udgrave mulighedsrummet og for givne samfundspræferencer angive, hvilke veje man politisk bør gå.

Der er masser af økonomiske spørgsmål, hvor køn spiller en sekundær rolle. Mænd og kvinder påvirkes godt nok forskelligt af økonomiske kriser, blandt andet fordi de arbejder i forskellige brancher, men krisers årsager og dynamik kan dog alligevel analyseres uden en eksplicit kønsdimension. Problemer med markeds-koncentration og monopoldannelse kan ligeledes påvirke mænd og kvinder forskelligt, men stadig analyseres kønsneutralt.

Når økonomer antager, at mennesket er selvisk, er det ofte i forbindelse med upersonlige markedsrelationer – som når man

for eksempel skal vælge mellem at købe den ene eller den anden vare eller spare mere eller mindre op. Rigtig mange økonomiske konsekvensberegninger bygger kun på selvskhed i upersonlige markedsrelationer. Selvom det er et faktum, at mennesket er et socialt væsen, som altid står i ofte kønnede relationer til andre mennesker, er det ikke altid vigtigt at inddrage i ens økonomiske analyse. Men andre gange er det altafgørende at se ud over det klassiske homo economicus-perspektiv og inddrage teoretiske indsigter fra moderne adfærdsøkonomi og i det hele taget have fokus på den empiriske evidens.

Litteratur

- Averett, Susan L., Argys, Laura M. og Hoffman, Saul D. (2018). "Introduction: Women, the Economy, and Economics". I Averett, Susan L., Argys, Laura M. og Hoffman, Saul D. (red.) *The Oxford Handbook of Women and the Economy*. Oxford University Press.
- Albanesi, Stefania, Claudia Olivetti og Barbara Petrongolo (2022). *Families, Labor Markets, and Policy*. National Bureau of Economic Research.
- Becchio, Giandomenica (2019). *A History of Feminist and Gender Economics*. Routledge.
- Bertrand, Marianne (2020). "Gender in the Twenty-First Century". *AEA Papers and Proceedings*, 110, 1-24.
- Blau, Francine D. og Winkler, Anne E. (2018). *The Economics of Women, Men, and Work*. Oxford University Press.
- Bonke, Jens og Christensen, Anders Eiler Wiese (2017). *Hvordan bruger danskerne tiden?* Gyldendal.
- Brenøe, Anne Ardila (2022). "Brothers Increase Women's Gender Conformity". *Journal of Population Economics*, 35(4), 1859-96.
- Browning, Martin, Chiappori, Pierre-André og Weiss, Yoram (2014). *Economics of the Family*. Cambridge University Press.
- Canaan, Serena, Lassen, Anne Sophie, Rosenbaum, Philip og Steingrimsdottir, Herdis (2022). *Maternity Leave and Paternity Leave: Evidence on the Economic Impact of Legislative Changes in High-Income Countries*. Oxford Research Encyclopedia of Economics and Finance.
- Chiappori, Pierre-Andre og Mazzocco, Maurizio (2017). "Static and Intertemporal Household Decisions". *Journal of Economic Literature*, 55(3), 985-1045.
- Cortés, Patricia og Pan, Jessica (2023). "Children and the Remaining Gender Gaps in the Labor Market". *Journal of Economic Literature* (under udgivelse).
- Cozzi, Guido, Francesconi, Marco, Lundberg, Shelly, Mantovan, Noemi og Sauer, Robert M. (2018). "Advancing the Economics of Gender: New Insights and a Roadmap for the Future". *European Economic Review* 109, 1-8.
- Druehdahl, Jeppe, Ejrnæs, Mette og Jørgensen, Thomas H. (2019). "Earmarked Paternity Leave and the Relative Income within Couples". *Economics Letters* 180, 85-88.

- Folbre, Nancy (2010). *Greed, Lust and Gender: A History of Economic Ideas*. Oxford University Press.
- Goldin, Claudia (2006). "The Quiet Revolution That Transformed Women's Employment, Education, and Family". *American Economic Review*, 96(2), 1-21.
- Goldin, Claudia (2014). "A Grand Gender Convergence: Its Last Chapter". *American Economic Review* 104(4), 1091-1119.
- Goldin, Claudia (2021). *Career and Family: Women's Century-Long Journey toward Equity*. Princeton University Press.
- Hansen, Niels-Jakob Harbo, Har-
menberg, Karl, Öberg, Erik og
Sievtersen, Hans Henrik (2021).
"Gender Disparities in Top Earn-
ings: Measurement and Facts for
Denmark 1980-2013". *The
Journal of Economic Inequality*,
19(2), 347-62.
- Himmelweit, Susan (2018). "Fe-
minist Economics". I Fischer,
Liliann, Hasell, Joe, J. Proctor,
Christopher, Uwakwe, David,
Ward-Perkins, Zach og Wat-
son, Catriona (red.) *Rethinking
Economics: An Introduction to
Pluralist Economics* (60-76).
Routledge.
- Hyde, Janet Shibley (2014). "Gender
Similarities and Differences".
Annual Review of Psychology, 65,
373-98.
- Kleven, Henrik, Landais, Camille
og Søgaard, Jakob Egholt (2019).
"Children and Gender Inequality:
Evidence from Denmark". *Ame-
rican Economic Journal: Applied
Economics*, 11, 181-209.
- Kleven, Henrik, Landais, Camille
og Søgaard, Jakob Egholt (2019).
"Does Biology Drive Child Penal-
ties? Evidence from Biological
and Adoptive Families". *Ameri-
can Economic Review: Insights*,
3(2), 183-98.
- Kleven, Henrik (2022). *The Geograp-
hy of Child Penalties and Gender
Norms: Evidence from the United
States*. National Bureau of Eco-
nomic Research.
- Lassen, Anne Sophie (2022). *Gender
Norms and Specialization in Hou-
sehold Production: Evidence from
a Danish Parental Leave Reform*.
Upubliceret arbejdspapir.
- Lundberg, Shelly (2021). *Gender
Economics: Dead-Ends and New
Opportunities*. Upubliceret ar-
bejdspapir.
- Mincer, Jacob (1962). "Labor Force
Participation of Married Wo-
men: A Study of Labor Supply". I
Lewis, H. Gregg (red.) *Aspects of
labor economics* (63-97). Prince-
ton: Princeton University Press.
- Mincer, Jacob og Polachek, Solomon
(1974). "Family Investments
in Human Capital: Earnings
of Women". *Journal of Political
Economy*, 82(2), Part 2: Marriage,
Family Human Capital, and Fer-
tility, 76-108.
- Nelson, Julia (1995). *Feminism, Obje-
ctivity and Economics*. Routledge.
- Nelson, Julia (2008). "Feminist Eco-
nomics". I Palgrave Macmillian
(red.) *The New Palgrave Dicitio-
nary of Economics*. Palgrave Mac-
millan UK.
- Nelson, Julie A. (2020). "Economics
for (and by) Humans". *Review of
Social Economy*, 80(3), 269-282.
- Vesterlund, Lise, Babcock, Linda,
Peyser, Brenda og Weingart, Lau-
rie (2023). *Nej-klubben – Et opgør
med kvinders karriere-hæmmen-
de arbejde*. Lindhardt og Ringhof.
- Larsen, Mona, Verner, Mette og
Mikkelsen, Christian Højgaard
(2020). Den 'uforklarede' del af
forskellen mellem kvinders og
mænds timeløn. VIVE.
- Woolley, Frances (1995). "Getting
the Better of Becker". *Feminist
Economics*, 2(1), 114-20.

Feministisk økonomi – en introduktion

BENEDICTE ZACHO

Abstract

*Denne artikel er en introduktion til feministisk økonomi – en økonomisk opfattelse med et særligt blik for kvinders mangelfulde rolle i den økonomiske videnskab. Feministisk økonomi dækker over et spektrum af teorier, men hovedvægten lægges på den kritiske feministiske økonomi. Spørgsmålet om værdi er centralt i kritisk feministisk økonomi, og der opereres med et andet værdibegreb end det monetære, som kendes fra mainstreamøkonomi. I forlængelse af dette redegør artiklen for forskellen på produktivt og reproduktivt arbejde, og hvordan økonomiske opgørelser, der kun medregner markedsaktiviteter, undervurderer og derfor underprioriterer det reproduktive arbejde. I et historisk afsnit placeres feministisk økonomi i relation til anden bølge-feminismen og den internationale Wages For Housework-bevægelse. Omsorg er et centralt begreb i feministisk økonomi, og ved at præsentere Nancy Folbres begreb 'care penalty' redegøres der for, hvorfor omsorgsarbejde oftest udføres af kvinder, og hvordan det indebærer en økonomisk straf. Den feministiske økonomi relateres til den danske ligestillingsdebat og det danske kønsopdelte arbejdsmarked og lønuligheden. Til slut præsenteres begreberne feminin og maskulin viden, og der gives eksempler på, hvordan man ved at inddrage feministisk økonomi kan synliggøre, at økonomi kan ansues på forskellige måder, og på den måde lære eleverne, at økonomiske spørgsmål har både definatoriske og politiske elementer, som kan styrke evnen til kritisk refleksion.
(Abstract slut)*

Introduktion

I de senere år har feministisk økonomi fået en voksende opmærksomhed, hvilket måske hænger sammen med et øget fokus på ligestilling mellem kønnene, den voksende række af globale kriser, vi oplever, der alle har en disproportional indflydelse på kvinders liv, og en generel utilfredshed med det nuværende økonomiske systems evne til at håndtere netop de udfordringer, vi står midt i. Feministisk økonomi giver os et andet perspektiv på samfundet og stiller spørgsmål ved mange af de ting, der tages for givet, eller som slet ikke overvejes i mainstreamøkonomien (Urban m.fl., 2016). Hvorfor er husarbejde og omsorg ikke blevet anerkendt som arbejde i de økonomiske teorier, og hvilke konsekvenser har det for kvinders position i økonomien? Hvad er de kønnede konsekvenser af makroøkonomisk politisk, og hvad sker der, hvis vi tager højde for kønsroller og ligestilling i økonomisk teori?

I et didaktisk perspektiv er feministisk økonomi interessant, fordi teorien bygger på en inkluderende forståelse af viden og gennem et fokus på feminin viden. Feministisk økonomi inviterer studerende til at diskutere kønsmæssige og sociale aspekter af økonomien og bryder dermed med en maskulin, hierarkisk tilgang til klasserummet (Miller, 2013, s. 93). Den feministiske økonomi har et stort potentiale for at kunne aktivere og inddrage elever i samfundsfagsundervisningen og klæde dem på til en kritisk stillingtagen til økonomiske debatter ved at basere sig på en mere inkluderende forståelse af viden og ved at gøre op med traditionelle undervisningsformer (Aerni m.fl., 1999; Miller, 2013, s. 97).

Feministisk økonomi viser os, at der i alle økonomiske og samfundsvidenskabelige problemstillinger findes en kønnet vinkel, og at det er nødvendigt at inddrage dette perspektiv. Artiklen præsenterer flere centrale problemstillinger, som den feministiske økonomi beskæftiger sig med, for netop at illustrere, at den feministiske økonomi tilbyder et særligt perspektiv på hele økonomi- og samfundsfagsundervisningen. Hvis vi diskuterer f.eks. klima og finanslov uden at inddrage ligestillingsperspektivet, fanger vi ikke de kønnede konsekvenser af klimaforandringerne, eller offentlige nedskærings særlige konsekvens for kvinder (Kantola m.fl., 2021). Derfor er det at undervise i feministisk økonomi at lære eleverne altid at analysere sociale uligheder og de skjulte værdier, der ligger til grund for strukturer og institutioner.

En skole med forskellige retninger

Feministisk økonomi er ikke et sammenhængende paradigme, men en paraply, der dækker over økonomiske tilgange, der alle fremhæver og er kritiske over for økonomiens kønsroller, og hvordan de manifesterer sig i andre dele af kvinders liv (Genna, 2013). Feministiske økonomer søger gennem deres arbejde at afdække og eliminere uligheder mellem mænd og kvinder (Saavi, 2021, s. 82). Nærværende artikel redegør kort for den liberale feministiske økonomi, men lægger ellers hovedvægten på kritisk feministisk økonomi. Af andre teorier, der ikke omtales i denne artikel kan nævnes konstruktivistisk, økologisk og udviklingsfeministisk økonomi (ibid.)^{*}

Den *liberale feministiske økonomi* fokuserer på ligestilling som den lige adgang til arbejdsmarkedet og undersøger derfor, hvilke strukturer der står i vejen for ligeløn og lige muligheder i samfundet for mænd og kvinder. Liberal feministisk økonomi kan ses i relation til de metoder og genstandsfelter, som den neoklassiske mainstreamøkonomi behandler i relation til ligestilling. Den ser ikke som sådan et problem med, hvordan økonomien fungerer i sig selv, men at mænd og kvinder ikke har lige muligheder og adgang til markedsøkonomien (Urban m.fl., 2016; EIGE, 2023). Den liberale feministiske økonomi anser det som muligt at løse ligestillingsproblemerne inden for rammerne af et markedsøkonomisk system, hvis man fjerner barriererne for ligestillingen. Den liberale feministiske teori tilslutter sig i princippet det mainstreamøkonomiske paradigme, men ønsker at udvide perspektivet for dette, så det i højere grad inddrager menneskelige værdier.

* Artiklen arbejder med feministisk økonomi primært i en kontekst af det globale nord. Feministisk økonomi tilbyder også meget skarpe analyser af global ulighed, og hvordan kvinder oftere påvirkes af fattigdom og konsekvenserne af klimaforandringer i større grad end mænd. I et såkaldt udviklingsperspektiv er feministisk økonomi uundværligt for at afdække disse komplekse dynamikker, og af pladshensyn indgår dette desværre ikke i denne artikel. For en let tilgængelig introduktion til dette emne, som også kan inkluderes i undervisningssammenhæng, vil jeg henvise til Jayati Ghosh og en række videoer om emnet, hun har lavet for INET – Institute for New Economic Thinking.

Kritisk feministisk økonomi er en heterodoks økonomisk skole, hvilket vil sige, at den står i kontrast til den herskende mainstreamøkonomiske teori og anvender andre metoder end de antagelser, neoklassiske økonomer arbejder ud fra (Urban m.fl., 2016).

Kritisk feministisk økonomi baserer sig på en historisk materialistisk tradition, men forholder sig kritisk til den marxistiske arbejdsværditeori, der bygger på, at det er det lønnede arbejde, som skaber værdi i samfundet. På den måde har arbejdsværditeorien en blind vinkel i forhold til det reproduktive og ulønnede arbejde, der oftest er udført af kvinder (Federici, 2014). Genstandsfeltet for denne artikel er hovedsageligt den kritiske feministiske økonomi, der som udgangspunkt antager, at der er en stærk sammenhæng mellem kapitalisme og ulighed mellem kønnene, og påviser, at det reproduktive arbejde er undervurderet, selvom det er essentielt for den kapitalistiske produktionsproces (Urban m.fl., 2016).

Hvor der inden for mainstreamøkonomi arbejdes med en større eller mindre grad af bundet rationalitet og egennyttmaksimerende adfærd, samt et overvejende kvantitativt empirisk grundlag, arbejder den feministiske økonomi oftere kvalitativt og med en større metodisk værktøjskasse (Saave, 2020, s. 82). Der anvendes en Social Provisioning-tilgang, som anskuer økonomien i et bredere lys, som den proces, der er med til at sikre, at mennesker og planeten trives (Berik & Kongar, 2021, s. 3). Økonomi anskues også ud af et normativt ønske om at ville skabe muligheder for et mere lige og retfærdigt samfund, og *human well-being* bliver den målestok, som økonomien vurderes efter (ibid.).

På trods af markante forskelle mellem den liberale og den kritiske feministiske økonomi i det generelle syn på markedsøkonomien skal det også understreges, at der også er mange sammenfald i, hvad der fokuseres på: ligestilling, det ulønnede arbejde og kritikken af mainstreamøkonomiens manglende fokus på dette. Overordnet kan man sige, at der er en høj grad af sammenfald mht., hvilke problemer den feministiske økonomi bør beskæftige sig med, men til gengæld markant uenighed i, hvordan problemerne kan løses. Den kritiske feministiske økonomi, som er i centrum i denne artikel, fokuserer i højere grad

på grundlæggende sociale og økonomiske uligheder i det kapitalistiske samfund og inddrager også problemstillinger som forhold mellem køn og klasse.

Kritikken af mainstreamøkonomien

En feministisk økonomisk kritik af mainstreamøkonomien er, at det ikke-lønnede reproduktive arbejde ikke repræsenterer en værdi i de fleste økonomiske opgørelser og f.eks. ikke bliver talt med i det mest udbredte økonomiske mål for national velstand, *BNP* – bruttonationalproduktet. *BNP* opgøres som værdien af den samlede værdiskabelse i Danmark i et givent år, med fradrag af værdien af de varer og tjenester, der er forbrugt i produktionsprocessen. *BNP* er summen af offentligt og privat forbrug og investeringer samt nettoeksporten af tjenester og varer. Feministiske økonomers kritik er, at målet ikke indeholder værdien af det arbejde, der ikke er markedsgjort, såsom det ulønnede omsorgsarbejde og mængden af naturressourcer, der er anvendt i produktionsprocessen (Berik & Kongar, 2021, s. 6). Målet inkluderer heller ikke den værdi, som skabes af offentlige investeringer, men som ikke kan måles økonomisk, f.eks. den positive værdi af at have en høj normering i daginstitutioner på både børns og forældres trivsel. Kritikken af *BNP*-målet er ikke unikt for feministiske økonomer, men findes også hos f.eks. økologiske økonomer (O'Neill, 2015, s. 134).

Et vigtigt kritikpunkt i forhold til mainstreamøkonomien er den model for det økonomiske kredsløb, der bruges i stort set enhver introduktion til økonomi. Her opererer man med husholdninger som den basale økonomiske enhed. På den måde bliver forskellen mellem kønnene skjult, f.eks. tilknytning til arbejdsmarkedet og lønnens størrelse. Derfor bør fokus i de økonomiske modeller være på det enkelte individ, idet denne tilgang giver mulighed for at se på kønsforskelle. (Tone Smith m.fl., 2019).

Et illustrativt eksempel på, hvordan kun det betalte arbejde er værdiskabende, er dette: Hvis vi antager, at en enlig mand har ansat en barnepige til at passe sine børn, er denne person ansat af ham og modtager derfor en løn, som indgår i opgørelsen over *BNP*. Hvis nu barnepigen og manden forelsker sig og flyt-

ter sammen, er barnepigen nu børnenes stedmor og fortsætter derfor sit arbejde med at passe børnene. Men nu er hun ikke længere ansat som deres barnepige, men gør det som en del af hendes rolle som stedmor i familien og bliver derfor ikke længere økonomisk kompenseret. I et mainstreamøkonomisk perspektiv er hendes handlinger derfor ikke værdiskabende mere.

Kritisk feministisk økonomi

Historisk er den kritiske feministiske økonomi blandt andet inspireret af anden bølge-feminismen i 60'erne og det fokus, som den introducerede på kvinders placering i økonomien, herunder de sociale krav og begrænsninger, kvinder er underlagt. Perspektivet er derfor anderledes end den *homo economicus-antagelse*, der er knyttet til de antagelser om persons position og frihed i samfundet, der er forbundet med det egennyttmaksimerende udgangspunkt i den mainstreamøkonomiske tankegang (Miller, 2013).

En formativ begivenhed for den feministiske økonomi fandt sted for omtrent 50 år siden i Padova, Italien, hvor Wages for Housework-bevægelsen gik på gaden i kampen mod et økonomisk system, hvor kvinders reproduktive arbejde blev underkendt og underbetalt. Under parolen om løn for husarbejde ønskede de at sætte fokus på værdien af det arbejde, som hjemmegående husmødre verden over udfører, og som er essentielt for, at den produktive del af økonomien kan fungere (Toupin m.fl., 2018). Bevægelsen spredte sig hurtigt og fik afdelinger rundt omkring i hele verden af kvinder, der kæmpede for at få deres arbejde anerkendt og blive økonomisk uafhængige (Rosa, 2022). Kampen for anerkendelse af omsorgsarbejde har dog i dag ikke et entydigt kønnet ligestillingsmæssigt perspektiv, men handler i langt højere grad om en kamp for i samfundet at ligestille det produktive og reproduktive arbejde og om at sikre lige adgang til den behøvede omsorg for alle gennem hele livet.

Den kritiske feministiske økonomi giver os en alternativ måde at forstå værdi på samt en teoretisk ramme at placere økonomien i med et fokus på omsorg og menneskers og planetens trivsel. Ligeledes søger den at forstå de konstruerede dikotomier i samfundet mellem maskulin-feminin, produktivt-repro-

duktivt, privat-offentligt og betalt-ubetalt og konsekvenserne af disse (Prügl, 2021). Feministiske økonomer flytter vores fokus hen på de områder af samfundet, som ofte undervurderes, og spørger, om det, som samfundet anser som økonomisk værdifuldt, i virkeligheden er det. At tilgå verden som feministisk økonom betyder at tage et par briller på, der ikke udelukkende ser den monetære økonomiske værdi af arbejde og varer, men også vurderer, hvordan arbejdet og de producerede varer bidrager til den menneskelige og planetære trivsel.

Genstandsfeltet for mainstreamøkonomien er den aktivitet, der foregår i markedsøkonomien, hvor ting kan regnes i kroner og øre. Dermed foretages en skelnen mellem de aktiviteter, som foregår i hjemmet og i den sociale sfære, og de aktiviteter, der foregår på arbejdsmarkedet, på varemarkedet og på de øvrige markeder, baseret på monetære transaktioner. Den feministiske økonomi laver ikke samme distinktion, men fokuserer til gengæld på både det produktive og det reproduktive arbejde. For kritiske feministiske økonomer er økonomien den måde, mennesker kollektivt har organiseret sig for at garantere deres fælles overlevelse (Power, 2004). I økonomien findes både det produktive arbejde, der er monetært værdiskabende i form af løn eller profit, og det reproduktive arbejde, som er alt det, der indgår i opretholdelsen af menneskers liv. Det er for eksempel tøjvask, rengøring og madlavning, men reproduktivt arbejde er også det omsorgsarbejde, der udføres, når vi tager os af gamle og syge personer omkring os, føder og opdrager børn, eller når vi plejer og styrker de sociale fællesskaber, vi indgår i. Faktisk er det reproduktive arbejde selve fundamentet for det produktive arbejde (Fraser, 2014). Den kritiske feministiske økonomi peger på, hvordan kapitalistisk produktion ikke kun baserer sig på en udnyttelse af reproduktivt arbejde, men også på en udnyttelse af naturen. Det er en systematisk undervurdering af både kvinders bidrag til økonomien og jordens begrænsede ressourcer (Dengler, 2021). Ved at ignorere deres essentielle betydning mener feministiske økonomer, at mainstreamøkonomi har været med til at forårsage de reproduktive kriser, vi står over for, som klimakrisen, biodiversitetskrisen og omsorgskrisen. Det skyldes, at når det usynliggøres i den moderne økonomi, bliver det underprioriteret og udnyttet til en grad, hvor de reproduktive processer ikke længere kan følge med (Hansen m.fl., 2022, s. 39).

Omsorgsarbejde og 'care penalty'

Den utilstrækkelige værdisættelse af omsorgsarbejde betyder, at personer, der udfører både betalt og ubetalt omsorgsarbejde, bliver ramt af en økonomisk straf, *care penalty* (Folbre, 2018, s. 2). Omsorgsarbejde, betalt og ubetalt, medfører en større emotionel forbindelse og moralsk forpligtelse end andre former for arbejde. Det er oftest mere krævende end andre former for arbejde for den, som udfører det, da det kræver en større personlig involvering i udførelsen (Folbre, 2018, s. 5-7). Det er dog meget svært i økonomiske termer at måle værdien – og kvaliteten – af omsorgsarbejde, og arbejdet ender derfor oftest med at blive undervurderet (ibid.). De forskellige omsorgsopgaver lider ofte under krav om effektivisering og produktivitet ligesom resten af arbejdsmarkedet. Da det er svært at sætte objektive mål for, hvad god omsorg er, og fordi det er svært at måle kvaliteten af arbejdet og dermed, hvordan den svinger alt efter tid og tilgængelige ressourcer, ender omsorgsarbejdet ofte med at blive underfinansieret (ibid., s. 16-17). Da omsorgsarbejde også oftest udføres uden betaling i familier og andre sociale relationer, knytter der sig en forestilling om, at arbejdet udføres af en intrinsisk motivation til at ville 'hjælpe andre', og at der er en emotionel tilknytning mellem omsorgsudøveren og modtageren (ibid.), hvilket også former opfattelsen af det professionelle omsorgsarbejde. Data fra både USA og Storbritannien viser, at man generelt set tjener mindre i jobs, der involverer omsorg for andre (England m.fl., 2002; Hirsch & Manzella, 2015), fordi specialisering i omsorgsarbejde mindsker både den individuelle og kollektive forhandlingskraft. Det sker, fordi man forventer, at arbejdet giver et stort emotionelt udbytte og forbindes med altruistiske værdier, hvorfor det ligger implicit, at en del af arbejdet kompenseres gennem glæden ved arbejdet, og derfor betales en lavere løn.

Ved at trække på konstruktivistisk kønsteori viser Nancy Folbre, hvordan der er tydelig forskel på mænds og kvinders socialisering i forhold til omsorgsarbejde. Der er en stærk associering mellem omsorg og femininitet, og kvinder er langt mere tilbøjelige til at vægte "muligheder for at være hjælpsom for andre eller samfundet", når de vælger karrierer, mens mænd ofte prioriterer penge højere (Fortin, 2008; Folbre, 2018, s. 4). De socialt betingede forestillinger om køn former opførsel, individu-

elle beslutninger og økonomiske uligheder og står i kontrast til det neoklassiske koncept om homo economicus, ifølge hvilket mennesker er uafhængige og rationelle individer, som handler efter at optimere sin egen nytte (Urban m.fl., 2016). Eftersom kvinder socialiseres ind i omsorgsarbejde, rammes de oftere af care penalty, og de allerede eksisterende lønforskelle forøges.

Care penalty rammer også i hjemmet, hvor forventningen om, at kvinder udfører større mængder af reproduktivt arbejde, har en negativ indflydelse på deres karriere og indkomst. I en dansk kontekst er der undersøgelser, der viser, hvordan kvinders professionelle liv og indkomst påvirkes negativt af at få børn, mens der sjældent kan måles en forskel på mænds karriere og indkomst, før og efter de bliver fædre (Kleven m.fl., 2019). På global skala udfører kvinder omtrent 75 % af alt ulønnet arbejde i husholdningen, med dertilhørende konsekvenser på det betalte arbejdsmarked (Charmes, 2019; Folbre, 2018, s. 13).

Feministisk økonomi og ligestillingsdebatten i Danmark

Siden 1970'erne er der sket store forandringer i samfundet. I et dansk perspektiv kan man se, hvordan en voksende del af kvinder er kommet på arbejdsmarkedet i løbet af de sidste 50 år, og at der er flere kvinder, som tager lange videregående uddannelser, end mænd (Eurostat, 2023; DST, 2022), med åbenlyse positive konsekvenser for den sociale og økonomiske ligestilling. Der er dog stadig store systematiske uligheder mellem mænd og kvinder. En time-use survey udført i Danmark viser, at danske mænd i gennemsnit udfører 54 minutter om dagen mindre husarbejde end danske kvinder (Fallesen m.fl., 2020), og den seneste rapport om ligeløn viser, at der stadig er store lønforskelle blandt danske mænd og kvinder (Penner m.fl., 2022; Larsen m.fl., 2020). Feministisk økonomi tilbyder her et perspektiv, der ikke kun baserer sig på økonomiske incitamenter og personlige referencer, men som peger på den kønnede socialisering, der former mænds og kvinders deltagelse i husarbejde. Ved at inddrage fokus på reproduktivt arbejde viser feministisk økonomi også, hvordan den store mængde husarbejde, som kvinderne foretog, inden de trådte på fuld tid ind på arbejdsmarkedet, ikke er forsvundet. På trods af at staten tilbyder børnepasning i

de fleste timer af arbejdsugen, og at diverse reproduktive opgaver kan outsources til private markedsløsninger, er der stadig en lang række reproduktive arbejdsopgaver, der hver uge skal løses, som bliver til, hvad feministiske økonomer kalder *the second shift* (Hochschild, 2003), som skal udføres, når den betalte arbejdsdag er ovre. At være opmærksom på de arbejdsopgaver, der udføres uden for arbejdsmarkedet, og hvordan de bliver fordelt mellem mænd og kvinder, er et vigtigt bidrag til ligestillingsdebatten fra feministiske økonomer.

Uligeløn i et dansk perspektiv

I neoklassisk teori afspejler prisen på en vare dens værdi på markedet. En liter mælk koster 10 kroner, fordi den kan produceres til en pris, der sikrer profit, og fordi der samtidig er kunder, som er villige til at betale det. På samme måde afspejler en persons løn den værdi, deres arbejde er værd på markedet. Her stiller feministisk økonomi sig kritisk og peger på en historisk underbetaling af kvinder på arbejdsmarkedet og en strukturel underbetaling af omsorgsarbejde (Urban m.fl., 2016), fordi lønnen her netop ikke afspejler den værdi, det skaber for samfundet jf. begrebet care penalty (Hansen m.fl., 2022).

I en dansk kontekst er det interessant at se på uligeløn på arbejdsmarkedet. Den primære lønforskel i Danmark bunder i et kønsopdelt arbejdsmarked, hvor kvinder i stort omfang er ansat i den offentlige sektor og for manges vedkommende beskæftiget med omsorgsarbejde. Institut for menneskerettigheder udgav rapporten *Kvindefag i historisk skruetvinge* i 2020, hvor de belyser, hvordan store dele af lønforskellen i det offentlige mellem kvinde- og mandedominerede fag, bunder i en ulige placering i et offentligt lønhierarki tilbage fra 1962 (Sørensen, m.fl., 2020), hvor kvindedominerede faggrupper blev aflønnet langt lavere end mandedominerede. På trods af, at kvinder deltager på lige fod med mænd på arbejdsmarkedet og ikke længere blot tjener en ”supplerende” indkomst, modtager de faggrupper hvor der er flest kvinder, en løn som ikke afspejler hverken uddannelsesniveau eller fagligt ansvar. I stedet kan det kønsopdelte arbejdsmarked hvor kvinder er beskæftiget i det offentlige og primært i underbetalte omsorgserhverv, ses som resultatet af at kvinder socialiseres ind i omsorgserhverv. De

underbetales, eftersom samfundet undervurderer værdien af det arbejde de udfører (Folbre, 2018: 4). Som tidligere beskrevet skyldes dette et fokus på kvantitativ viden, hvor det er svært at indfange værdien af omsorgsarbejde. Blandt andet formår finansministeriets regnemodel ikke at medregne de positive effekter, der er af offentlige investeringer, hvorfor argumenter om effektiviseringer og nedskæringer lettere vinder den politiske debat (Dragsted, et al., 2018).

Feministisk økonomi og demokratisk deltagelse

I en artikel fra 1995 af Julie Nelson beskriver hun, hvordan den økonomiske videnskab har været knyttet til maskuline perspektiver på genstandsfelt, metode, empiri og pædagogik (Nelson, 1995, s. 132). Matematiske modeller er associeret med maskulinitet og rationalitet, mens kvalitative metoder tilskrives feminine karakteristika og relateres til (videnskabelig) svaghed. Ifølge feministisk økonomi anses matematisk viden og kvantitativ metode som et billede på en maskulin form for viden, der står i modsætning til en mere fortolkende, blødere og sanselig feminin form for viden, der af mainstreamen oftest anses som mindre videnskabelig (ibid., s. 133). Når økonomiundervisningen bygger på en videnskab, der er baseret på komplicerede matematiske modeller og 'hårde facts', repræsenterer den en betydelig barriere for eleverne til at deltage i undervisningen og føle sig berettiget til at forme holdninger. Her viser den feministiske økonomi, hvordan økonomi også er et spørgsmål om værdier, individuelle oplevelser og politiske prioriteter i samfundet, og at alle har en ret til og mulighed for at udtale sig (Saave, 2020, s. 83). For feministiske økonomer er det vigtigt at gøre op med en kvantitativ objektiv forståelse af viden i den økonomiske videnskab og give plads til feminine former for viden, eftersom der er mange elementer af økonomien, der ikke kan måles fyldestgørende med kvantitative metoder, og som derfor udelades. Den feministiske viden er forbundet til metoder, der giver plads til personlige oplevelser, fortolkninger og en bredere deltagelse af personer med diverse erfaringer. At undervise i feministisk økonomi bør derfor tage udgangspunkt i elevernes erfarings- og livsverden og være pluralistisk og inkluderende i tilgangen til fagstoffet. En undersøgelse har vist, at undervisning i heterodoks økonomi i højere grad formår at

klæde eleverne på til at forholde sig til komplekse og virkelige udfordringer såsom global opvarmning, pandemier og finansielle kriser, fordi eleverne trænes til at forholde sig kritisk til økonomien og forstår at sætte den i kontekst til magtstrukturerne i samfundet (Mearman m.fl., 2022, s. 45).

I et fagdidaktisk perspektiv er det interessant, når man ser på BNP-målet og det økonomiske kredsløb, at diskutere, hvad der er inkluderet i dette mål – og hvad som ikke er. Hvilke konsekvenser har det for prioriteterne i samfundet, når nogle ting medregnes, og andre helt overses? Og kan et tal som BNP overhovedet beskrive, hvordan det går for hele samfundet? For at lægge op til elevernes egen refleksion kan en debat også gå på, hvilke hensyn de mener, at et mål for samfundets velstand skal inddrage. Det kunne eksempelvis være uligheden i samfundet, udviklingen i ligestilling eller noget helt tredje. F.eks. har New Zealand indført et *gross national happiness*-mål som supplement til BNP (Ellsmoor, 2019, statisticsNZ), og danske forskere har lanceret en ny økonomisk model for et grønt BNP, der også medregner en række miljø- og naturtjenester og tager højde for omkostningerne ved forurening m.m. (Københavns Universitet, 2022).

For at bringe elevernes egne perspektiver på banen tidligt i forløbet kan undervisningen begyndes ved, at eleverne konstruerer et associationskort over, hvad de forestiller sig feministisk økonomi er. Ved løbende gennem forløbet at tilbyde eleverne flere definitioner og indsigter, også baseret på mainstreamøkonomien, bliver forskellene mellem de forskellige tilgange synliggjort, samtidig med at eleverne selv er med til at formulere og udvikle dem (Saave, 2020, s. 85). Som tidligere beskrevet spænder feministisk økonomi bredt, og det er vigtigt at lade eleverne få erfaring med forskellige tilgange, for at de dermed kan positionere deres egne holdninger og oplevelser i relation til disse (Saavi, 2021, s. 82).

Feministisk økonom og underviser Genna Miller foreslår en *gender diary* – en kønsdagbog – som et konkret didaktisk redskab i økonomiundervisningen, og hun henviser selv til erfaringer med undervisningsformen på collegeniveau (Miller, 2013, s. 105). Det vil dog være et relevant redskab på også de lavere ud-

dannelsestrin, hvor eleverne kan instrueres i at skrive indlæg sideløbende med undervisningen. I indlæggene skal de forholde sig til de sociale uligheder og kønnede forskelle, de oplever i deres dagligdag, og koble det sammen med økonomisk teori. Det er en øvelse i at analysere, hvordan økonomiske strukturer og institutioner spiller en rolle i helt almindelige menneskers liv og ikke kun er noget, der foregår i politiske debatter og blandt økonomer (ibid., s. 95). Ved at skrive dagbog får de studerende mulighed for at forbinde sig med de primære mål for feministisk økonomi ved at blive opmærksomme på kønsroller og ulighed i deres egen dagligdag. At bruge skriveøvelser og dagbog giver desuden mulighed for personlig læring og en inkluderende undervisning, hvor der ikke er ét facit (ibid., s. 107). Dagbogsindlæggene kan læses op i klasseværelset og dermed lægge op til en diskussion blandt eleverne, hvor de forskellige refleksioner og holdninger kan sammenlignes. Derudover giver det de studerende en ligeværdig position i forhold til deres underviser ved i fællesskab at konstruere viden i klasserummet om et emne, som studerende ofte finder svært at tilgå (Aerni m.fl., 1999, s. 35). Dagbogsskrivning træner elevernes evne i at artikulere personlige oplevelser, og hvordan de transformeres til synspunkter, som i fællesskab kan konstruere ny viden og forståelse (Saave, 2020, s. 86) og dermed opløser dualismen mellem den hierarkiske viden i form af forelæsninger fra en lærerautoritet og en feminin sanselig viden baseret på oplevede, personlige erfaringer (Miller, 2013, s. 93). Det er derfor med til at styrke elevernes oplevelse af at kunne forholde sig til økonomiske problemstillinger og forme egne holdninger. På alle uddannelsestrin er det vigtigt at klæde elever på til at turde deltage i debatten og danne holdninger til økonomi, som rækker ud over matematiske modeller og udregninger, således at de kan tage stilling – og bidrage til den demokratiske debat.

Konklusion

Artiklen tager udgangspunkt i, at mainstreamøkonomien ikke inddrager kønsmæssige aspekter i den økonomiske videnskab. Det er derfor nødvendigt at udforme en feministisk økonomi, der er i stand til at sætte fokus på kønsmæssige forskelle med hensyn til placering på arbejdsmarkedet, ligestilling m.m. Dette kræver også, at det reproduktive arbejde, der udføres uden for

markedsøkonomien, bliver betragtet som en integreret og vigtig del af den samlede økonomi. Den økonomiske videnskabs opgave er også at inddrage de sociale og kønsmæssige aspekter af økonomien, så den i højere grad kan bidrage til at skabe reel ligestilling. Økonomien får på denne måde også et normativt sigte. Artiklen fokuserer særligt på den kritiske feministiske teori, som peger på, at det er nødvendigt med grundlæggende ændringer i markedsøkonomien for at skabe forudsætningerne for reel ligestilling.

Afslutningsvis præsenterer artiklen kort nogle didaktiske overvejelser om, hvordan den feministiske økonomi kan inddrages i undervisningen.

Litteratur

- Aerni, April Laskey, Bartlett, Robin, Lewis Margaret, Megoldrick, Kim Marie, Shackelford, Jean (1999). "Toward A Feminist Pedagogy In Economics". *Feminist Economics*, 5(1), 29-44.
- Bruff, Ian og Wöhl, Stefanie (2016). "Constitutionalizing Austerity, Disciplining the Household". *Scandalous Economics*. New York: Oxford University Press.
- Charmes, Jacques (2019). "The unpaid care work and the Labour Market. An analysis of time use data based on the latest world compilation of time-use surveys", ILO.
- Dengler, Corinna (2021). "Degrowth". *The Routledge Handbook of Feminist Economics*. Milton: Taylor and Francis.
- Dragsted, Pelle, Geilfeldt, Jonas og Hadberg, Anders (2018). "Den politiske regnemaskine". Enhedslisten *økonomiske sekretariat*.
- EIGE – European Institute for Gender Equality (2023). "Research". Eige.europa.EU.: <https://eige.europa.eu/topics/research>
- Ellsmoor, James (2019). "New Zealand ditches GDP for happiness and Wellbeing". *Forbes.com*: <https://www.forbes.com/sites/jamesellsmoor/2019/07/11/new-zealand-ditches-gdp-for-happiness-and-well-being/?sh=2990c8411942> 11. July 2019.
- England, Paula og Folbre, Nancy (2002). "Involving Dads: Parental Bargaining and Family Well Being. I Tamis-LeMonda, Catherine og Cabrera, Natasha (red.) *Handbook of Father Involvement: Multidisciplinary Perspectives*. Mahwah, N.J.: Erlbaum Associates.
- Eurostat (2023). "Beskæftigelsesstatistikker". *ec.europa.eu*.
- Federici, Silvia (2014). *Caliban and the Witch*. 2. rev. udg. New York: Autonomedia.
- Folbre, Nancy (2018). "The Care Penalty and Gender Inequality". *The Oxford Handbook of Women and the Economy*. Oxford University Press.

- Fortin, Nicole M. (2008). "The Gender Gap Among Young Adults in the U.S.: The Importance of Money vs. People". *Journal of Human Resources*, 43(3), 884-918.
- Fraser, Nancy (2014). "Behind Marx's hidden abode: For an expanded conception of capitalism". *New Left Review*, 86 (March/ April), 55-72.
- Ghosh, Jayati (2021). "Feminist Economics Lectures 1-5". *INET – Institute for New Economic Thinking*: <https://www.ineteconomics.org/perspectives/videos/feminist-economics>
- Hansen, Lise Lotte m.fl. (2021). "Fraser's Care Crisis Theory Meets the Nordic Welfare Societies." *A Care Crisis in the Nordic Welfare States?* Policy Press.
- Hirsch, Barry T. Og Manzella, Julia (2015). "Who Cares – And Does it Matter? Measuring the Wage Penalty for Caring Work". *Research in Labor Economics*, 40, 213-275.
- Hochschild, Arlie Russell m.fl. (2003). *The Second Shift*. New York: Penguin Books.
- Kantola, Johanna og Lombardo, Emanuela (2021). "Economic Crisis and the Politics of Austerity". *The Routledge Handbook on Gender and EU Politics*. London: Routledge.
- Kleven, Henrik, Camille Landais og Søgaard, Jakob Egholt (2019). "Children and Gender Inequality: Evidence from Denmark." *American economic journal. Applied economics*, 11(4), 181-209.
- Københavns universitet (2023). "Grønt gennembrud: Nye regnemaskiner skal sætte pris på vores natur- og klimaaftryk". *Ku.dk*
- Larsen, Mona, Verner, Mette og Mikkelsen, Christian Højgaard (2020). "Den 'uforklarede' del af forskellen mellem mænd og kvinders timeløn", *VIVE*.
- Mearman, Andrew, Berger, Sebastian og Quizzo, Danielle (2022). "How Different Is Heterodox Economists' Thinking on Teaching? A Contrastive Evaluation of Interview Data." *Review of political economy*, 34(1), 45-68.
- Miller, Genna R. (2013). "Teaching Feminist Economics through Student-Written Diaries". *Forum for Social Economics*, 42(1), 88-112.
- Nelson, J.A. (1995). "Feminism and economics". *The Journal of Economic Perspectives*, 9(2), 131-148.
- O'Neill, Dan (2015). "Gross Domestic Product". *Degrowth. A vocabulary for a new era*. Routledge.
- Rosa, Sophie K. (2022). "The Wages for housework campaign is as relevant as ever". *Novaramedia*: <https://novaramedia.com/2022/03/21/the-wages-for-housework-campaign-is-as-relevant-as-ever/>
- Saave, Anna (2020): "Teaching Feminist Economics. Conceptual Notes and Practical Advice for Teaching a Subject in the Making". I Urban, Janina, Schröder Lisa-Marie, Hantke, Harald, Burle, Lukas. *Wirtschaft Neu Lehren*. Germany: Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH.
- Statistics New Zealand (ukendt årstal). "Wellbeing data for New Zealanders". *Statistics NZ*: <https://statisticsnz.shinyapps.io/wellbeingindicators/>
- Sørensen, Astrid Elkær, Jørgensen, Stine Skriver, Hansen, Maja Meiland og Taxhelm, Frederik Rom (2020). "Kvindefag i historisk skruetvinge", Institut for menneskerettigheder.
- Smith, Tone, Boye, Ebba og Sæther, Bent Arne (red.) (2021). *Økonomisk tenkning. Bidrag til magfold i økonomifaget*. Oslo: Solum Bokvennen.

- Toupin, Louise og Roth, Käthe (2018). *Wages for Housework: the History of an International Feminist Movement, 1972-77*. Trans. Käthe Roth. London: Pluto Press.
- Tronto, Joan (2015). *Who cares*. Cornell: Cornell University Press.
- Penner, Andrew M. m.fl. (2022). "Within-Job Gender Pay Inequality in 15 Countries". *Nature human behaviour*, 7, 184–189.
- Power, M. (2004). "Social provisioning as a starting point for feminist economics". *Feminist Economics*, 10(3), 3-19.
- Prügl, Elisabeth (2020). "Untenable Dichotomies: De-Gendering Political Economy." *Review of international political economy*, 28(2).
- Urban, Janina og Pürckhauer, Andrea (2016). "Feminist economics". *ExploringEconomics.org* <https://www.exploring-economics.org/en/orientation/feminist-economics/>

Køn og motivation i klasserummet

En empirisk undersøgelse af kønsforskelle og relationelle betydninger for motivation i samfundsfag

SOPHIA CHRISTOFFERSEN, SIGNE NØHR OG
KATRINE KJÆR KJØLBY

Abstract

*Artiklens sigte er at undersøge, hvorfor piger og drenge motive- res til læring i samfundsfagsundervisningen på STX, og netop de kønsmæssige forskelle danner artiklens interesse. Artiklen fokuse- rer på, hvad der sker i selve klasserummet, og har dermed fokus på de relationelle forhold. Derfor bidrager artiklen til forsknin- gens tomrum om motivation, samfundsfag og køn.**

Artiklens formål er at bidrage til et indblik i, hvilken betydning kønsforskelle og motivation har for undervisningspraksis og fag- didaktik i samfundsfag. Det teoretiske fundament tager afsæt i flere motivationsteorier kombineret med centrale samfundska- rakteristika, der præger elevers læring. Det metodiske afsnit byg- ger på forskellige tilgange til arbejdet med empiri for at opnå en varieret forståelse af klasserummet. Artiklens analyse vil fokusere på, hvilken betydning køn har for motivation til læring. Dernæst vil diskussionen åbne for en refleksion over læreres syn på køn og et feminint uddannelsessystem. Sluttelig vil perspektiveringen bi-

* Artiklen bygger på forfatternes afsluttende speciale 'Motivation for læ- ring i samfundsfag på STX' (2021). Specialet er en enestående undersøgelse, da der ikke er lavet andet forskning af denne karakter. Af den årsag er artiklens konklusioner også forsigtige. Uddybende bilag kan fås ved hen- vendelse til forfatterne.

drage med undersøgelsens betydning for fagdidaktikken og intersektionalitet i forhold til køn. Artiklen bygger på et empirisk studie og konkluderer, at elev-lærer-relationen har en betydelig rolle for elevernes oplevelse af motivation. Særligt et trygt klasserum, hvor læreren viser engagement og menneskelig investering, er vigtig. Der er kønsmæssige forskelle på elev-lærer-relationen, hvor piger opsøger tryghed, hvorimod drenge søger en uformel tone med humor. Pigerne bliver i højere grad påvirket af dårlige relationer eller et dårligt læringsmiljø end drengene. Afslutningsvis konkluderer artiklen, at elevers oplevelser af egne kompetencer har betydning for deres motivation, uagtet køn.

Indledning

I det danske uddannelsessystem eksisterer der en række generaliserede forventninger om køn. Piger klarer sig bedre i uddannelsessystemet end drenge, mens mænd klarer sig betydeligt bedre på arbejdsmarkedet end kvinder, hvilket bevirker en samfundsmæssig skævvridning (Illeris, 2020, s. 135). Piger oplever i større grad mental mistrivsel end drenge, hvorimod drenge generelt er mere udfordrede i forhold til motivation og engagement end piger. Et fornyet fokus på køn og kønsforskelle er blevet et symbol på trivselsmæssige udfordringer – debatten fremstiller 12-tals-piger over for taberdrenge. Ofte deltager drenge i statistikken for at tydeliggøre pigers endeløse jagt på anerkendelse (Ebdrup, 2018). En dominerende problematik i gymnasieskolen er mangel på motivation for læring. Den eksisterende forskning taler om en såkaldt *motivationskrise* (Ågård, 2014). Artiklen går ikke dybere ind i denne problemstilling, men nøjes i denne sammenhæng med at konstatere, at problematikken omkring motivationskrisen ifølge flere forskere bunder i, at elever oplever manglende mestring, og de dermed ikke kan løse stillede opgaver (Skaalvik, 2020). Elever står over for en række samfundsmæssige forandringer, der bevirker, at der er høje forventninger til uddannelse og desuden en præstationskultur. Dette kan resultere i en strategisk tilgang til uddannelse, og derfor udfordres den grundlæggende mening med uddannelse og motivation hos eleverne (Pless & Murning, 2018).

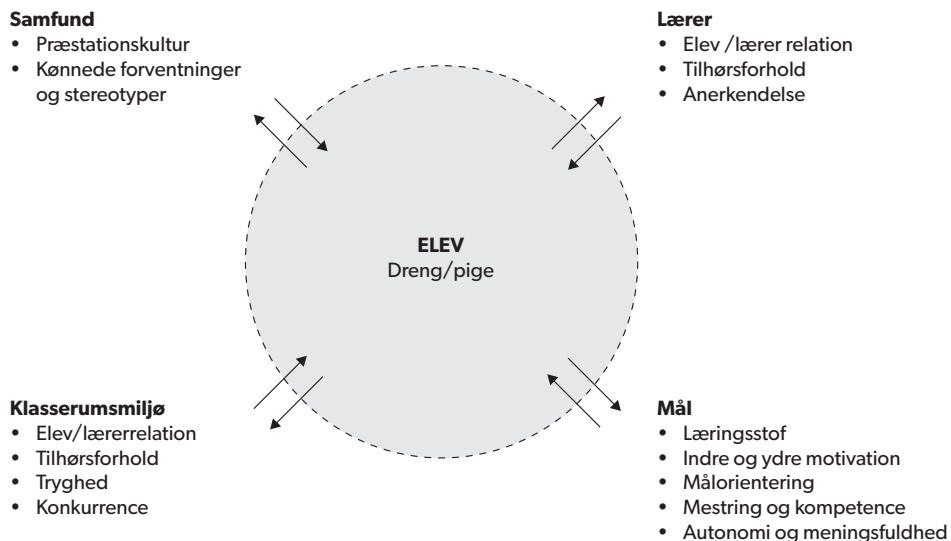
Selve begrebet *motivation* rummer flere aspekter. Det kan betegnes som et psykologisk begreb, hvor motivation er en indre

tilstand, der udspringer af individets interesse og lyst. Motivation kan ligeledes anses som en ydre tilstand, hvor eleven er afhængig af mødet med institutionen, læreren, klasserummet og andre elever (Ryan & Deci, 2018). I artiklen benyttes opdelingen af motivation hos elever som enten indre eller ydre styret, og der arbejdes med en forståelse af begrebet i undervisnings-sammenhænge og ikke med andre opfattelser af begrebet. Elever kan opleve både indre og ydre motivation ved udførelsen af en given aktivitet (Hein, 2019).

Køn kan forstås ud fra forskellige perspektiver. I denne undersøgelse arbejdes der ud fra den binære kønsforståelse, som er en forståelse af, at kønnet består af to uafhængige og modsatrettede former. Vi har valgt ikke at inddrage den verserende kønsdebat, men vi er indforstået med, at kulturelle forventninger og omgivelser kan kønne et individ. Formålet med denne artikel er at bidrage til en forståelse for, hvilken betydning køn (i denne sammenhæng opfattet som drenge og piger) har for læring og motivation i samfundsfagsundervisningen, og det leder til artiklens problemstilling:

*Hvorfor motiveres drenge og piger til læring
i samfundsfagsundervisningen på STX?*

Undersøgelsen sætter eleven i centrum og fokuserer på elever ud fra den binære kønsforståelse. Dette valg af perspektiv skyldes, at der ses et stort videnshul i forskningen i forhold til elevernes motivation i samfundsfagsundervisningen, også set i et kønsperspektiv. Dermed eksisterer der ikke anden forskning af denne karakter, og derfor vil konklusionerne være forsigtige. Undersøgelsens fokus er på elevernes oplevelser af klasserummet og deres begrundelser for lyst til læring i samfundsfagsundervisningen samt de menneskelige relationer mellem elever og elev-lærer. Figur 1 illustrerer undersøgelsens omdrejningspunkt og er udarbejdet med inspiration i den didaktiske relationsmodel (Hiim & Hippe, 1997), hvilket også betyder, at de ydre faktorer gensidigt påvirker eleven. Der er naturligvis også andre faktorer, der kan påvirke eleven, såsom social arv og etnicitet, men undersøgelsen er afgrænset fra dette.

Figur 1: Illustrerer eleven som artiklens omdrejningspunkt. Figuren tydeliggør egne udvalgte faktorer, der påvirker eleven.

Undersøgelsen foretages på baggrund af en tværsnitsundersøgelse med empiri fra seks gymnasier fra 2021 og forholder sig ikke til en udvikling inden for feltet. Der søges derimod en forståelse af forskelle og ligheder inden for køn og elevers motivation for læring. Samtidig er der ikke fokus på klasseledelse eller de værktøjer, som lærere anvender for at skabe motiverede elever. Analysen har derimod en ambition om at bidrage til refleksioner og diskussioner om elevers aktive deltagelse i samfundsfagsundervisningen og deraf give et indblik i, hvilken betydning køn har.

Teoretisk fundament: Motivationsteorier og jagten på evig anerkendelse

Artiklens teoretiske fundament er en række motivationsteorier, der alle mere eller mindre bundes i Self Determination Theory og Self-Efficacy (Ryan & Deci, 2000; Bandura, 1997). I tabel 1 fremgår centrale motivationsteoretiske begreber samt en formulering af artiklens forståelse af begreberne.

Table 1: Motivationsteorier og artiklens forståelse af begreberne.

<p>Autonomi og selvbestemmelse</p> <ul style="list-style-type: none"> • Indflydelse • Meningsfuldhed 	<p>Elevens oplevelse af at have meningsfulde valg og indflydelse på beslutninger, som vedrører én.</p> <p>Eleven kan ikke opleve indre motivation uden at føle autonomi.</p> <p>Autonomi påvirker elevens sociale tilhørsforhold.</p>
<p>Mestring og kompetence</p> <ul style="list-style-type: none"> • Oplevelse af egne kompetencer • De efterspurgte kompetencer 	<p>Elevens oplevelse af at have de efterspurgte færdigheder og kvalifikationer.</p> <p>Kompetencebehovet er afgørende for motivation.</p>
<p>Tilhørsforhold og relationer</p> <ul style="list-style-type: none"> • Elev-elev-relationer • Elev-lærer-relation • Tryghed • Anerkendelse 	<p>Elevens oplevelse af at blive set og anerkendt samt elevens følelse af at høre til.</p> <p>Eleven har behov for at føle tryghed og en forbundethed i relationer, for at de kan opleve en indre motivation.</p>
<p>Målorienteringer</p> <ul style="list-style-type: none"> • Læringsorienteret • Offensiv præstationsorientering • Defensiv præstationsorientering • Ego-gevinster 	<p>Elevens grundlæggende begrundelse for og tilgang til at lære.</p> <p>Elevens faglige niveau kan have betydning for elevens målorienteringer.</p>

Ryan og Deci fremhæver vigtigheden af *autonomi*, hvilket i artiklen er oversat til, at elever kan motiveres til læring, hvis de oplever, at de har meningsfulde valgmuligheder og indflydelse på de beslutninger, der vedrører dem. Autonomi og selvbestemmelse er også betydningsfulde, da elevens interesse for et særligt fagområde kan medføre, at eleven bliver dygtigere.

Mestringsfærdigheder er, når elever oplever at have de efterspurgte kompetencer og derfor vil være mere motiverede til læring. Vedholdende motivation skabes ved, at elever oplever mestring, og kompetencebehovet er dermed afgørende for enhver form for motivation (Skaalvik & Skaalvik, 2007).

Menneskelige relationer i klasserummet kan have en betydning for elevens deltagelse i undervisningen. Det relationelle behov vedrører både forholdet mellem elever og elev-lærer. Det

kan være forskelligt fra elev til elev, hvor stort behovet for *tilhørsforhold* er. Et opfyldt tilhørsforhold er grundlæggende for, at der etableres et rum med gensidig respekt. Elev-lærer-relati-onen er ikke uden betydning for den enkeltes oplevelse af et fag (Beck, 2020, s. 123). En lærer kan yde to former for støtte: *emo-tional* og *instrumentel støtte*. Den første er, hvor læreren viser interesse, nærhed og tillid til eleverne. Hensigten med denne støtte er, at eleverne skal føle sig trygge og dermed få mod på at kaste sig ud i faglige udfordringer. Den anden er karakteriseret ved elevernes oplevelse af, at de får faglig støtte og vejledning. Dette skal bidrage til, at eleverne kan indgå i faglig fordybelse (Skaalvik & Skaalvik, 2007).

Målorienteringer beskæftiger sig med det, der ligger til grund for, at elever engagerer sig i præstationsorienterede aktiviteter. Artiklen kredser om tre former for målorienteringer: *lærings-orienteret*, *offensiv* og *defensiv præstationsorientering*. Ved læ-ringsorienteret målorientering oplever elever en indre trang til at mestre en opgave eller forbedre egne kompetencer. Ved den offensive præstationsorientering er elever drevet af ydre moti-vation og en dertilhørende trang til at præstere. Det er typisk fagligt stærke elever, som påregner positive ego-gevinster. De-fensivt præstationsorienterede elever drives af en frygt for at fejle og føle sig udstillet i andres nærvær. Det er ofte elever, der har lave forventninger til egne kompetencer, der påregner ne-gative ego-gevinster (Krogh & Andersen, 2020, s. 261-262).

På baggrund af artiklens problemstilling vælges at inddrage centrale samfundskarakteristika, der anses som værende ydre faktorer, der påvirker elevens læringsmiljø. Et centralt begreb, der kendetegner det senmoderne samfund, er *præstations-samfundet*, hvor individer oplever succes på baggrund af noget samfundsmæssigt skabt og ikke praktiseret af individet selv. Dominerende forventninger om køn, såsom følsomme piger og stærke drenge, præger lærernes forventninger til elevernes præstationer. Drenge og piger kan altså føle et pres for at skulle præstere i overensstemmelse med de kønnede samfundsmæs-sige forventninger (Petersen & Krogh, 2021).

For elever med en ydre motivation eksisterer en grundlæg-gende trussel om, at hvis eleven ikke går gennem uddannel-sessystemet effektivt og hurtigt, så har det store økonomiske konsekvenser, hvorimod elever med indre motivation i stedet sigter efter et godt job, identitet og sociale relationer (Weiss,

2011). Unge elever oplever, at deres liv er ustabile og under konstant forandring. Derfor kan individer opleve fremtiden som en endeløs jagt på anerkendelse, da individet aldrig vil opnå en tilstand af tilfredshed, idet anerkendelse af en bestemt handling kun er kortvarig. Der er dermed ikke et tydeligt mål for fremtiden, så derfor må individet konstant udvikles. Der eksisterer et pres på individers frie vilje, og de frygter at blive overhalet af andre, der er bedre (Bauman, 2006).

Metodisk ramme: Observationer, kvantitative spørgeskemaer og kvalitative interviews

Undersøgelsen blev gennemført i efteråret 2021 på seks nordjyske gymnasier. I dette kapitel præsenteres og argumenteres for undersøgelsens metodiske til- og fravalg.

For at give et varieret og dybdegående indefra-perspektiv i forståelsen af elever opererer artiklen med mixed metoder-kombinationen, hvor flere metoder bidrager med bredere indsigt og forståelse (Frederiksen, 2015). Undersøgelsen indeholder enkelte observationer af samfundsfagsundervisning, men da det er foregået i klasser med en stor andel af piger, er det dog ikke muligt at vurdere kønsforskelle på baggrund af observationer.

Det vigtigste metodiske greb er en spørgeskemaundersøgelse med 186 elevbesvarelser (64 % piger, 36 % drenge). Teorier og begreber er operationaliserede, så de er tilpasset elevernes eget ordforråd. Idet eleverne har forskellige opfattelser af begreber som motivation, køn og relationer, og at begreberne har underliggende dimensioner, spørges der derfor ikke direkte ind til f.eks. motivation, da det er for vanskeligt at besvare. Af den årsag anvendes en latent variabel, der indfanger elevernes egne vurderinger og oplevelser af motivation gennem deres faglige deltagelse i undervisningen. Det er vanskeligt at fastslå den præcise påvirkningsretning for køn, men køn som baggrundsvariabel er ikke en årsagsindikator for motivation, men beskrives som en effektindikator.

På baggrund af elevbesvarelserne er der foretaget en spørgeskemaundersøgelse blandt lærerne. Der var imidlertid kun seks lærere, som besvarede. Til sammenligning med elevernes spørgeskema består lærernes af flere svarkategorier end svarvalgmuligheder. Afslutningsvis er der gennemført otte

semistrukturerede interviews med elever fra spørgeskemaundersøgelsen, bestående af fem piger og tre drenge. Under selve interviewene frembringes perspektiver på stress og pres, som ikke fremgår i de planlagte spørgsmål. Derfor opleves undervejs et behov for at gå dybere ind i disse emner.

En metodisk usikkerhed eller ulempe ved undersøgelsen er, at den er afgrænset til nordjyske gymnasier og derfor med mangel på større bygymnasier. Det er sandsynligt, at der er forskel på både elevernes og lærernes perspektiv på køn på andre gymnasier i andre dele af landet. Undersøgelsens konklusioner kunne derfor være anderledes, hvis der sammenlignes med gymnasier fra hele landet. Det vigtigste metodiske greb til vores analyse er de resultater, vi af spørgeskemaundersøgelsen kan udlede. De øvrige metoder har haft betydning i forhold til at diskutere og perspektivere de resultater, spørgeskemaundersøgelsen peger på.

Analyse: Køns betydning for motivation for læring

Analysen har fokus på at undersøge, hvad der ud fra det foreliggende materiale* kan udledes om elevernes oplevelse af klasserummet, og hvilken betydning relationerne mellem elev/elev og elev/lærer har for motivationen i undervisningen i et kønsperspektiv.*

Piger og drenge oplever begge, at relationen til læreren er afgørende for deres motivation, idet 98 % af de adspurgte elever mener, at relationen har betydning for deres motivation til læring. Elevbesvarelsene viser dog ikke, hvorvidt piger og drenge har et forskelligt syn på vigtigheden af relationen. Piger oplever i højere grad et behov for tryghed, og at dette er en forudsætning for en god relation. Hvorimod drenge har brug for relationer med plads til humor og en afslappet tilgang til relationen.

Et opfyldt tilhørsforhold er ifølge Ryan og Deci grundlæggende for, at der etableres et rum med gensidig respekt mellem eleverne og læreren, hvor der tolereres forskellige synspunkter og elevernes forskellige kvaliteter. Undersøgelsen viser, at både piger og

* På baggrund af artiklens pladmæssige ramme præsenteres empirigrundlaget ikke, der er udgangspunktet for analysen, og der fokuseres i stedet på at vise resultaterne.

drengene oplever en styrket motivation, når de har gode relationer til de andre elever i klassen. Dog fremgår det også, at drengene i højere grad oplever en bedre relation til de andre elever end pigerne. Derfor har drengene et bedre udgangspunkt for motivation til læring, når deres tilhørsforhold til klassen ofte eller altid er god. Ifølge Kjølby, Christoffersen og Nielsen (2021) udtaler en lærer, at klasserumskulturen har stor betydning for trygheden i klassen: *"Derudover kan der være forskel på klassekulturen – i nogle klasser er den meget præstationsorienteret, og derfor tør de ikke lave fejl, hvilket kan være en kæmpe barriere for at lære noget og udvikle sig (...)"* (Kjølby m.fl., 2021, s. 73). På baggrund af statistisk test baseret på vores empirigrundlag kan det påvises, at der er en sammenhæng mellem elevernes aktive deltagelse i undervisningen, og hvorvidt eleverne er bange for at svare forkert i undervisningen (Kjølby m.fl., 2021, s. 74). Dette ses også i flere interviews, blandt andet hvor en pige udtaler, at manglende tryghed i klasserummet er afgørende for hendes manglende deltagelse. Det er et eksempel på en elev, der er drevet af negative ego-gevinster, idet hun ikke er tryk nok til fagligt at udfolde sig i klasserummet.

I undersøgelsen er der et fokus på elevernes målorientering og oplevelse af kompetencer, da det har en betydning for den enkelte elevs tilgang til undervisningen og det, der motiverer til læring. Drengene og pigerne oplever forskellige grader af autonomi og deres oplevelse af indflydelse og meningsfuldhed for egen læring. I forbindelse hermed er eleverne i undersøgelsen blevet spurgt, hvilken sværhedsgrad de ville vælge i en aflevering, hvis de havde valget mellem let, middel eller svær. Her kan det konkluderes, at der er en tendens til, at piger i høj grad reflekterer over deres oplevelser af at føle sig kompetent, når de skal vælge sværhedsgrad. Behovet for kompetence afhænger af, om eleven føler sig tilpas udfordret. Pigerne har behov for autonomi er stærkt, da det kan påvirke deres egne kompetencer og selvforståelse. Ifølge Deci og Ryan er autonomi det vigtigste basale behov, eftersom det ikke er muligt at opleve indre motivation uden at føle autonomi. En pige fortæller i relation hertil: *"man godt kan blive demotiveret, ved at det er for svært eller for let"* (Kjølby m.fl., 2021, s. 77). Samtidig kan det forklares ud fra den defensive præstationsorientering, hvor elever frygter at fejle, og det dermed bliver afgørende for valg af sværhedsgrad. Det er særligt interessant, at drengene er mere tilbøjelige til at vælge den lette eller svære opgave, mens en større andel af pigerne

vælger sværhedsgraden middel. Fagligt stærke elever vil oftere vælge middel eller svære opgaver for derved at opnå positive ego-gevinster, og fagligt svagere elever vil enten vælge den lette eller være mere ekstreme og vælge den svære. Flere drenge argumenterer med udtalelser som følgende: *“Jeg er maksimalt doven”* (Kjølby m.fl., 2021, s. 79). De vælger altså sværhedsgrad ud fra at yde en minimumsindsats og er derfor ikke drevet af en ydre motivation eller trang til at præstere. En dreng italesætter selv, at han gerne vil være fri for skolearbejde, når han har fri, og derfor er tilbøjelig til at springe over, hvor gærdet er lavest. En af de interviewede piger understøtter dette, da hun mener, at drengene egentlig er fagligt stærke, men ikke aktivt deltagende: *“(…) de kan faktisk godt en masse, de gider bare ikke vise det (…). Jeg tænker det, det er ret normalt, at de vil tage den nemme og hurtigt komme videre”* (Kjølby m.fl., 2021, s. 78). Dette viser altså, at drenge i mindre grad er drevet af den offensive præstationsorientering i deres valg af opgaver.

Det fremgår i undersøgelsen, at piger viser en tendens til at presse sig selv mere fagligt end drengene, hvilket både fremhæves af pigerne og drengene. En af drengene udtaler: *“Altså det jo en no brainer. Pigerne (for det meste) stræber efter en perfektionskultur, som er umulig. Og så ender de med at arbejde i en Bilka i 8 år, inden de kan begynde på en uddannelse”* (Kjølby m.fl., 2021, s. 86). Flere drenge pointerer ligeledes, at pigerne har et større behov for at yde deres bedste. Pigerne er dermed mere læringsorienterede og oplever en indre trang til at forbedre egne kompetencer, hvor de frygter, at de bliver overhalet af andre, der er bedre (Bauman, 2006). Dette bekræfter den eksisterende debat om, at forventningerne til pigernes præstationer er større end drengenes præstationer, samt at pigerne gerne vil leve op til disse. En af pigerne udtaler eksempelvis i et interview: *“Hvis man får gode karakterer, du ved, så er man jo et godt menneske, der klarer sig godt i livet, og sådan noget”* (Kjølby m.fl., 2021, s. 84). Det er et sigende eksempel på, at pigerne tillægger vurderingen af deres præstationer en afgørende rolle. Jf. Weiss (2011) er denne pige drevet af at tildeles en belønning, som kommer til udtryk ved elevens søgen efter en identitet, job og sociale relationer. I forhold til drengenes besvarelser ses der ikke tegn på, at de oplever et lige så stort pres til at præstere.

Diskussion: Har lærerne et forældet syn på køn, og eksisterer der et feminiseret uddannelsessystem?

Perspektivet på køn og den binære kønsforståelse i forhold til motivation i samfundsfag kan anklages for at være ekskluderende, når køn anses som en social konstruktion (Illeris, 2015). Ud fra det synspunkt kan undersøgelsen medvirke til at fastholde kønsstereotype opfattelser af elever. 12-talspiger, taberdrenge – de er velkendte fænomener inden for det danske uddannelsessystem. Ifølge Petersen og Krogh (2021) kan piger og drenge opleve, at de skal præstere efter forventningerne til deres køn. Derfor er opdelingen i piger og drenge ikke nytænkning. Således er et nærliggende spørgsmål i relation til undersøgelsen: Er opdelingen i den binære kønsforståelse forældet?

Der eksisterer en selvmodsigelse, når vi i en tid, hvor køn fylder mere i den offentlige debat end nogensinde før, også samtidig oplever, hvordan der argumenteres for flydende kønsopfattelser, og at køn i sidste ende ikke skal være en væsentlig faktor. Det er derfor interessant, hvordan undersøgelsen viser en forskel i motivation hos piger og drenge, særligt i forhold til deres behov for opfyldelse af tilhørsforhold og målorienteringer, da der samtidig fremstilles en virkelighed, der vidner om en kønnet bevidsthed hos eleverne, i og med at de også inddrager generaliserede kønsforestillinger i deres udtalelser. Omvendt kan det ikke afvises, at undersøgelsen også medvirker til at reproducere fastlåste kønsopfattelser, når eleverne bliver bedt om at forholde sig til, hvilket køn der deltager mest i samfundsfagsundervisningen.

Den kønsmæssige opdeling er på mange måder oplagt, når den taler ind i en diskurs og et fagområde, hvor forskellen mellem piger og drenge er tydelig. Der ses dog i undersøgelsen en tendens til, at lærerne nedtoner kønsforskellene. Et sigende eksempel er, når en lærer udtaler, at vedkommende ikke nødvendigvis oplever en kønsforskel med hensyn til relationer, men samtidig beskriver, hvordan der opleves et større præstationspres og en offensiv præstationsorientering blandt pigerne end hos drengene (Kjølby m.fl., 2021, s. 66). Altså anerkender lærerne i vid udstrækning, at kønsforskellene i samfundsfagsundervisningen eksisterer, men at elevernes motivation og deltagelse også ses ved andre parametre end køn. Denne distance fra lærerne til køns betydning i undervisningen kan ligeledes kritiseres for at være problematisk, hvis de dermed ikke forhol-

der sig til de kønnede forventninger og deraf udfordringer. Dog eksisterer der også en risiko for, at den gentagne italesættelse af kønsstereotyper bliver selvforstærkende i lærernes møde med eleverne, når de møder eleverne med forudindtagede forventninger. Her gælder det også lærernes forventninger til elevernes motivation, når der på dette område eksisterer en samfundsdebat, jf. *motivationskrisen*. Derfor kan lærernes tilgang til eleverne også anskues som et opgør mod fokus på køn og de problemstillinger, der medfølger, hvis eleverne fastholdes i stereotype kønsroller. I stedet beskriver en lærer f.eks., at både piger og drenge skal motiveres forskelligt, og at tilhørsforholdet ikke kan inddeles i kategorier på baggrund af køn. Et relevant spørgsmål i relation hertil er, om samfundsfagslærere i overvejende grad ikke har en kønnet opfattelse af deres elevers deltagelse i undervisningen. Eller om det i stedet handler om, at lærerne har en pædagogisk og didaktisk vision om, at eleverne skal mødes med individuelle behov, uagtet køn. Artiklen kan ikke på baggrund af undersøgelsen konkludere på, om lærernes oplevelser er generelle for gymnasieskolen og samfundsfagsundervisningen, men det er væsentligt at forholde sig til, om lærernes udtalelser stemmer overens med gældende praksis, både som gymnasielærer generelt og som samfundsfagslærer.

Det kan konstateres, at der eksisterer markante kønsforskelle i uddannelsessystemet. Piger dominerer i højere grad de gymnasiale og videregående uddannelser, og flere drenge end piger vælger erhvervsfaglige uddannelser. Overordnet set får pigerne bedre karakterer, og drengene bliver i højere grad skoletrætte (Sørensen, 2010, s. 8; Henningsen, 2010, s. 12). En relevant diskussion i forlængelse heraf er, om det danske uddannelsessystem lægger vægt på feminine værdier (Sørensen, 2010, s. 7-8), og om drengene uforskyldt svigtes af et system, der ekskluderer deres køn, hvis danske uddannelser i vid udstrækning er indrettet på pigernes præmisser. Omvendt viser undersøgelsen, at pigerne oplever et større pres end drengene, hvilket kommer til udtryk gennem den offensive og defensive præstationsorientering. Det er derfor med til at nuancere billedet, hvor det feminine uddannelsessystem ikke udelukkende kan ses som et forspring for pigerne. Dette rejser også spørgsmålet, om der kan være gevinster at hente hos både piger og drenge, hvis fokus på netop betydningen af køn styrkes, når piger og drenge faktisk præsterer forskelligt i uddannelsessystemet. Her er det

samtidig interessant at have for øje, at mænd eksempelvis har flere lederjobs (Danmarks Statistik, 2022). Dette vidner derfor ikke kun om et kønsopdelt uddannelsessystem, men også et kønsopdelt arbejdsmarked. Er der i virkeligheden grund til bekymring på drengenes vegne, når pigerne fører uddannelsesløbet, men drengene efterfølgende formår at overhale pigerne på andre parametre? Har drengene en bedre strategisk tilgang til uddannelse, hvor det er muligt for dem at levere en behersket indsats og alligevel få en plads på en videregående uddannelse? Empirigrundlaget bidrager til denne fortælling, når drengene beskriver, at de vælger den lette opgave eller ikke har samme fokus på at præstere som pigerne, jf. Bauman (2006) som mener, at individet aldrig vil opnå en tilstand af tilfredshed, og fremtiden er en endeløs jagt på anerkendelse. Dermed styrkes fortællingen om, at pigerne presser sig selv unødigt, selvom uddannelser med stor andel af kvinder kræver et højere snit end uddannelser med stor andel af mænd (Henningesen, 2010, s. 15). Der findes både argumenter for og imod et feminiseret uddannelsessystem, men perspektivet er nærliggende at forholde sig til, når pigerne synes at klare sig bedre på mange parametre i forbindelse med uddannelse.

Konklusion

Først og fremmest har undersøgelsens sigte været at undersøge, hvorfor drenge og piger motiveres til læring i samfundsfagsundervisningen, og om der i relation hertil eksisterer kønsforskelle med hensyn til motivation. På den måde har der fra begyndelsen af undersøgelsen været en åbenhed over for, at elevernes og lærernes udsagn har vist andre perspektiver på køn og kønsforskelle i forbindelse med motivation, jf. figur 1. Det kan konkluderes, at det relationelle forhold mellem elev-lærer er betydningsfuldt for både drenge og piger. Undersøgelsen peger på, at piger i højere grad har et behov for tryk i klasserummet end drenge. Yderligere bidrager undersøgelsen til at konkludere, at pigerne er mere tilbøjelige til at reflektere over deres egne kompetencer og meningsfuldhed for læring. Samtidig konkluderer undersøgelsen også, at piger har en tendens til at presse sig selv mere end drenge, hvilket også understøttes af debatten om piger og drenge i uddannelsessystemet. De er i højere grad påvirket af stress og pres, fordi de stræber efter

perfektion. Endelig peger undersøgelsen på, at drenge og piger formulerer sig i vendinger, der vidner om generaliserede kønsstereotype opfattelser.

Undersøgelsen kan ikke konkludere på, om lærernes nedtonede syn på den binære kønsforståelse er en didaktisk vision eller gældende praksis i arbejdet med samfundsfagsundervisning, men det er dog interessant at iagttage lærernes perspektiver på køn. De nedtoner på den ene side kønsdimensionen, når de skal udtale sig om deres rolle som underviser, men anerkender samtidig også kønsforskelle hos eleverne, hvis de skal beskrive forskelle i elevers motivation i undervisningen.

Perspektivering: Undersøgelsens betydning for fagdidaktikken i samfundsfag og intersektionalitet i forhold til køn

Blikket bliver sluttelig rettet mod, hvordan undersøgelsens empiriske grundlag er relevant for betydningen af køn som et vigtigt parameter i samfundsfagsundervisningen. Undersøgelsen danner grundlag for nye perspektiver på køn og motivation i samfundsfag og bidrager til et eksisterende tomrum i forskningen og kan således medvirke til en udvikling af fagdidaktikken. Opfordringen må derfor lyde på, at der blandt lærere reflekteres over, om nuværende undervisningspraksis er forbundet med kønnede forventninger, og om det i alle henseender er givende for elevernes motivation. Det kan gavne elever, hvis der eksisterer et større kendskab til forskellige kønsopfattelser og en åbenhed over for elever, der ikke agerer kønsstereotyp.

Som tidligere nævnt kan figur 1 indeholde flere bagvedliggende faktorer, der gensidigt påvirker eleven. Et begreb, der kan bidrage med yderligere perspektiver, er *intersektionalitet* i forhold til køn. Begrebet skal ikke anvendes som en konkret tilgang, men et begreb, der tematiserer diversitet mellem piger og drenge eller andre komplekse sociale differentieringer (Jensen & Christensen, 2011). Køn og intersektionalitet er interessant, da det kan ses som et dobbeltperspektiv, hvor der er samspil mellem det enkelte individ og samfundsmæssige strukturer. Køn som social differentiering er noget kulturelt og derfor en binær forståelse. Kønnen skabes derved i handling, og gentagne handlinger konstituerer kønnen og reproduceres i sociale interaktioner (Jensen, 2006). Ifølge begrebet bliver en dreng og pige

influeret af andre sociale differentieringsformer. Køn, alder, etnicitet og klasse som komponenter er krydsende og kan ikke forstås løst fra hinanden (Staunæs & Søndergaard, 2006). Derfor er begrebet interessant i forhold til køn og motivation i samfundsfagsundervisningen, hvis der med begrebet kan skabes flere perspektiver på piger og drenges nuværende kønsforskelle. At anvende begrebet *intersektionalitet* er facetteret i sig selv. Anvendes det for at forske, hvor komplekst køn er, eller snarere det modsatte?

Litteratur

- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. Worth Publishers.
- Bauman, Z. (2006). *Flydende modernitet*. Hans Reitzels Forlag.
- Beck, S. (2020). "Lærerrollen mellem metode og relation". I Dolin, J., Ingerslev, G.H. og Jørgensen, H.S. (red.) *Gymnasiepædagogik – En grundbog* (4. udg., 120-133). Hans Reitzels Forlag.
- Danmarks Statistik (2022). *Ligestilling i Danmark*. Lokaliseret d. 12. december 2022 på: <https://www.dst.dk/da/Statistik/emner/borgere/demokrati/ligestillings-website#>
- Ebdrup, I. (2018). *Hvorfor taler vi ikke om 12-talsdrengene? Et kønnet forhold til karakterer og dygtighed*. Forlaget Skolepsykologi.
- Frederiksen, M. (2015). "Mixed methodsforskning". I Brinkmann, S. og Tanggaard, L. (red.) *Kvalitative metoder* (2. udg., 197-213). Hans Reitzels Forlag.
- Hein, H.H. (2019). *Motivationsteori og praktisk anvendelse*. Hans Reitzels Forlag.
- Henningsen, I. (2010). "At springe over hvor gærdet er højest". *Ungdomsforskning: Unge, køn og uddannelse*, 9(3&4), 11-18.
- Hiim, H. og Hippe, E. (1997). *Læring gennem oplevelse, forståelse og handling*. Gyldendal.
- Illeris, K. (2015). *Læring* (3. udg.). Samfundslitteratur.
- Illeris, K. (2020). "Læringsmiljøet skal skabes – motivation skal findes" (2. udg.). I Katznelson, N., Sørensen, N.U. og Illeris, K. (red.) *Unge motivation og læring. 12 eksperter om motivationskrisen i uddannelsessystemet* (132-147). Hans Reitzels Forlag.
- Jensen, S.Q. (2006). "Hvordan analysere sociale differentieringer?". *Kvinder, Køn & Forskning*, (2-3), 70-79.
- Jensen, S.Q. og Christensen, A. (2011). "Intersektionalitet som sociologisk begreb". *Dansk Sociologi*, 22(4), 71-88.
- Kjølby, K.K., Christoffersen, S. og Nielsen, S.L.N. (2021). *Motivation for læring i samfundsfag på STX*. projekter.aau.dk.
- Krogh, L.B. og Andersen, H.M. (2020). "Motivation". I Dolin, J., Ingerslev, G.H. og Jørgensen, H.S. (red.) *Gymnasiepædagogik – En grundbog* (4. udg., 250-267). Hans Reitzels Forlag.
- Petersen, A. og Krogh, S.C. (2021). *Præstationskultur*. Aarhus Universitetsforlag.

- Pless, M. og Murning, S. (2018). "En hyldest til de afslappede drenge, Køn og motivation på STX". *Pædagogisk Psykologisk Tidsskrift*, 55(6), 35-46.
- Ryan, R.M. og Deci, E.L. (2000). "Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being". *American Psychologist*, 55, 68-78.
- Ryan, R.M. og Deci, E.L. (2018). *Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness*. The Guilford Press.
- Skaalvik, E.M. (2020). "De usynliggjorte fremskridt". I Katznelson, N., Sørensen, N.U. og Illeris, K. (red.) *Unge motivation og læring. 12 eksperter om motivationskrisen i uddannelsessystemet* (2. udg., 44-62). Hans Reitzels Forlag.
- Skaalvik, S. og Skaalvik, E.M. (2007). *Skolens læringsmiljø: selvpfattelse, motivation og læringsstrategier*. Akademisk Forlag.
- Staunæs, D. og Søndergaard, D.M. (2006). "Intersektionalitet – udsat for teoretisk justering". *Kvinder, Køn & Forskning*, (2-3), 43-56.
- Sørensen, N.U. (2010). "Bag generaliseringerne". *Ungdomsforskning: Unge, køn og uddannelse*, 9(3&4), 7-10.
- Weiss, K. (2011). "De svage bliver tabt i konkurrencestaten". *Gymnasieskolen*, 19, 28-31.
- Ågård, D. (2014). *Motiverende relationer. Lærer-elev-relationens betydning for gymnasieelevers motivation*. Faculty of Arts, Aarhus Universitet.

Om forfatterne

Anette Borchorst

Anette Borchorst er professor emerita på Institut for Politik og Samfund, Aalborg Universitet, hvor hun var ansat fra 2001-2020. Hun har i mange år forsket i nordiske og europæiske velfærdstater, specielt med fokus på køn, arbejde og velfærdspolitik og i forbindelse hermed også med europæisering. Hun var fra 2015-2020 leder af GRIP-projektet om den danske ligestillingsmodel, der blev afsluttet med bogen *Konflikt og konsensus. Det danske ligestillingspolitiske regime* (Frydenlund Academic, 2020, redigeret sammen med Drude Dahlerup). Hun har beskæftiget sig med emner som ligeløn, barselsorlov og børnepasningspolitik, og gennem de seneste år især med seksuel chikane i forlængelse af bogen *Seksuel chikane på arbejdspladsen. Faglige, politiske og retlige spor* (Aalborg Universitetsforlag, 2017, skrevet sammen med Lise Rolandsen Agustín).

Ann-Dorte Christensen

Ann-Dorte Christensen (ADC) er professor ved Institut for Sociologi og Socialt Arbejde, Aalborg Universitet. Forskningsområder: køn, maskulinitet, intersektionalitet, hverdagsliv, medborgerskab og biografisk narrative analyser. ADC har skrevet en række bøger og artikler på dansk og engelsk. Af særlig relevans for køn og intersektionalitet kan fremhæves: *Stemmer fra en bydel. Etnicitet, køn og klasse i Aalborg Øst*. Aalborg Universitetsforlag, 2012 (sammen med Sune Qvotrup Jensen); *Skibet er ladet med minder. Fortællinger om kvindeliv på tværs af grænser*, Aalborg Universitetsforlag, 2016 (sammen med Marit Benthe Norheim); "Homecoming as a Gendered Practice in Danish

Military Families”, *Armed Forces & Society*, 2022, OnlineFirst <https://doi.org/10.1177/0095327X221137937> (sammen med Morten Kyed, Anni B.S. Nielsen og Helene Oldrup); ”Ligestilling, feminisme og #MeToo”, i Bent Greve m.fl. (red.), *Det danske samfund. Centrale ideer og principper*, Hans Reitzels Forlag, 2022 (sammen med Anette Borchorst). <https://vbn.aau.dk/da/persons/ann-dorte-pedholt-christensen/publications/> mail: adc@socsci.aau.dk.

Sophia Christoffersen

Sophia Christoffersen er uddannet cand.soc. i samfundsfag og dansk fra Aalborg Universitet. Hun har gennem sin kandidatuddannelse været ivrig efter at undersøge elevers motivation i samfundsfag, og hvilken betydning de kønsmæssige forskelle har for læringen. Hun brænder for at arbejde med unges mentale sundhed og trivsel og er derfor kommunikationsfrivillig ved foreningen headspace i Aalborg.

Anne-Sofie Dichman

Anne-Sofie Dichman (f. 1993) er uddannet cand.scient.pol. og ph.d.-studerende i politisk teori ved Institut for Statskundskab, Københavns Universitet (med aflevering d. 31. august 2023). Anne-Sofies forskningsfelter udgør radikal demokratiteori, feministisk teori, økologisk teori (nymaterialisme), etnografiske metoder, sociale bevægelser, klimapolitik samt fransk politik. Ved Institut for Statskundskab har hun udbudt faget ”Feminist theory: gender, democracy, and ecology”, og hun har på nuværende tidspunkt udgivet tre fagfællebedømte artikler om henholdsvis (1) fransk politik, (2) feministisk teori og (3) økologisk teori og metode: (1) ”Har Macron genopfundet liberalismen?”, *Økonomi&Politik*, (2) ”More-than-human gender performativity” i *Distinktion*, og (3) ”Sonder le Feral Atlas. Enquêtes de terrain holographiques” i *Social Science Information*.

Jeppe Druedahl

Jeppe Druedahl er kandidat og ph.d. i økonomi fra Københavns Universitet, hvor han i dag er ansat som lektor. Han forsker i makroøkonomiske spørgsmål, mikroøkonomiske data og nu-

meriske algoritmer til at løse og simulere økonomiske modeller. Han fokuserer på spørgsmål om husholdningers valg af blandt andet forbrug, opsparing og arbejdstid, konjunkturudsving og forklaringer på ulighed. Han deltager i samfundsdebatten, hvor han skriver fast for Information, om økonomi som fag og mere konkrete politisk-økonomiske spørgsmål. Derudover sidder han blandt andet i Finansministeriets følgegruppe for modelbrug.

Katrine Kjær Kjølby

Katrine Kjær Kjølby er uddannet cand.soc. i samfundsfag og geografi fra Aalborg Universitet. Kandidatuddannelsen har været præget af empiriske undersøgelser af elevers motivation i virtuel undervisning og forskelle i pigers og drenge motivation i samfundsfag på STX. Hun har været ansat på Aarhus Gymnasium, Tilst, siden 2021, og er desuden pædagogikumkandidat.

Signe Nøhr

Signe Nøhr er cand.soc. i samfundsfag og geografi fra Aalborg Universitet. Har siden 2022 været gymnasielærer på Støvring Gymnasium. Hun har gennem sin uddannelse været særligt optaget af empiriske undersøgelser af elevers motivation i virtuel undervisning og forskelle i pigers og drenge motivation i samfundsfag på STX. Hun har desuden været byrådsmedlem i Vesthimmerlands Kommune siden 2014, hvor hun har arbejdet strategisk med folkeskoleelevers faglige udvikling og sociale trivsel.

Kenneth Reinicke

Kenneth Reinicke (f. 1966) er lektor i mandeforskning ved Institut for Samfundsvidenskab og Erhverv på Roskilde Universitet. Her forsker han i køn, maskulinitet og ligestilling. Han har blandt andet skrevet bøgerne *Den hele mand – manderollen i forandring* (2002), *Mænd i lyst og nød* (2004), *Drenge og mænd i krise?* (2012), *Mænd – Køn under forvandling* (2013), *De unge fædre* (2016), *Mænd der krænker kvinder* (2018) og *Men After #MeToo* (2022). Kenneth har i en årrække været en synlig debattør i den danske ligestillingsdebat.

Benedicte Zacho

Benedicte Zacho skriver pt. speciale på Institut for Statskundskab på Aarhus Universitet, hvor hun arbejder med feministisk økonomi. Hun er opsat på at bevise relevansen af den feministiske økonomis analyse og metodiske alsidighed, både inden for universitetsverdenen og i samfundsdebatten. Benedicte er tidligere bestyrelsesmedlem og aktiv i foreningen Rethinking Economics (<https://www.rethinkingeconomics.dk/>), der som en del af et internationalt netværk af studerende, undervisere og andre interesserede arbejder for at reformere økonomiuddannelserne og fremme viden om heterodoks økonomi i samfundet. Hun har tidligere holdt foredrag om feministisk økonomi, bidraget med flere debatindlæg og var medforfatter på nyhedsbrevet "Oikonomia", udgivet af Føljeton.

Artikler til POLIS – tidsskrift for samfundsfagsdidaktik

— POLIS – tidsskrift for samfundsfagsdidaktik bringer teoretiske og empiriske artikler inden for alle områder af fagdidaktik i samfundsfag.

Se www.forlagetcolumbus.dk/polis for retningslinjer til manuskripter.

Kontakt redaktør Mogens Hansen på polis@forlagetcolumbus.dk eller tlf. 23 61 71 97.

— Forlaget Columbus og Columbus Fond

POLIS udgives af Forlaget Columbus, som også udgiver analoge og digitale læremidler til ungdomsuddannelserne.

Bag forlaget står Columbus Fond, som i 1984 blev stiftet af Foreningen af Lærere i Samfundsfag (FALS), der også i dag udpeger flertallet i fondens bestyrelse. Foruden at drive forlag har Columbus Fond til formål at støtte forfattere og fagligt og pædagogisk udviklingsarbejde, deriblandt altså dette tidsskrift, som finansieres ved overskuddet fra forlagets salg af læremidler.

Læs mere om Columbus Fond:
www.forlagetcolumbus.dk/fond

Hvad er god politisk dannelse?

Af Anja Besand, Tilman Grammes, Reinhold Hedtke, Peter Henkenborg, Dirk Lange, Andreas Petrik, Sibylle Reinhardt og Wolfgang Sander

Hvad er god politisk dannelse? er en række af Tysklands førende samfundsfagsdidaktikers bud på, hvad der skal til for at muliggøre god "politisk dannelse". Politisk dannelse – på tysk politische Bildung – er i Tyskland både et normativt ideal om den myndige borger og betegnelsen på det fag, som vi i Danmark kalder samfundsfag.

Bogen forener en teoretisk introduktion til tysk samfundsfagsdidaktik med praktiske forslag til, hvordan de teoretiske indsigter kan omsættes til god samfundsfagsundervisning. På den måde kan bogen både læses som en introduktion til samfundsfagsdidaktisk teori og diskussion i Tyskland og som en praktisk vejledning og et inspirationskatalog for samfundsfagslærere fra grundskole over ungdomsuddannelser til videregående uddannelser.

Udkommet i 2023

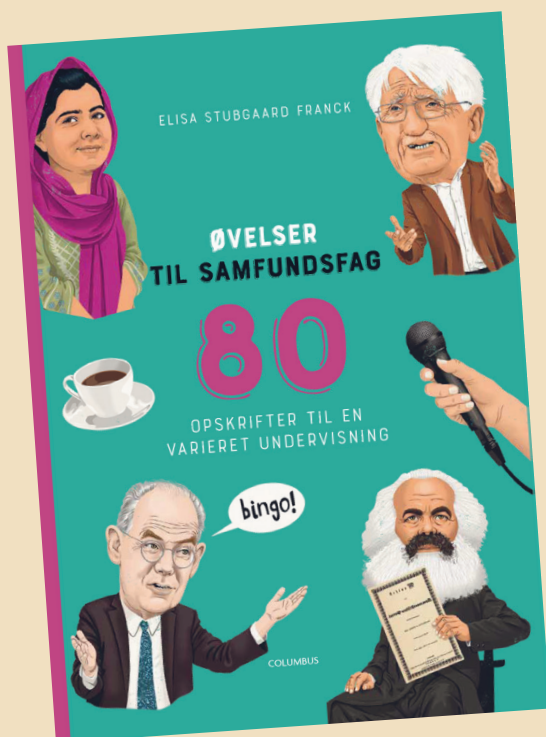
forlaget © columbus

Tlf. 3542 0051 • www.forlagetcolumbus.dk

ØVELSER TIL SAMFUNDSFAG

80 OPSKRIFTER TIL EN VARIERET UNDERVISNING

AF ELISA STUBGAARD FRANCK

Øvelser til samfundsfag er en opslagsbog med 80 opskrifter på engagerende og sjove arbejdsformer med elevaktivering, afveksling og fordybelse i høj-sædet.

Bogens øvelser kan inspirere både den erfarne lektor med lyst til nytænkning og nye tilgange – og den nyudklækkede underviser, der skal skabe et grundrepertoire til sine timer.

Øvelserne er udviklet og formidlet, så de let kan bruges i den daglige undervisning. Langt de fleste øvelser kan anvendes på alle samfundsfagets stofområder.

Bogen er primært målrettet lærere i udkolingen i grundskolen og i samfundsfag på A-, B- og C-niveau i gymnasiet, men kan også anvendes af undervisere på professionsbacheloruddannelserne.

UDKOMMET | 2023

forlaget © columbus

Tlf. 3542 0051 • www.forlagetcolumbus.dk

